

ՄԻՈՆ

ՄԻՈՆ

ԼԹ. ՏԱՐԻ-ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՊԱՇՏՕՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱԿԵՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԳՈՒԹԵԱՆ

«سورة» مجله ارمنی شهری، دینی، ادبی، ثقافتی

"MION" ARMENIAN MONTHLY OF RELIGION, LITERATURE, PHILOLOGY

1965

Մարտ

Թիւ 3

ԻՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ԼՈՅՍԻ ՍԵՐՄՆԱՑԱՆՆԵՐ

Աւելի քան հազար հինգհարիւր տարիներու հեռաւորութենէն եկող սրբազան ձայն մը այսօր անգամ մը եւս կը մղէ մեզ ամփոփուելու և յետադարձ ակնարկով մը թափանցելու այն պատճառներուն ու գաղափարականներուն՝ որոնք ստեղծողներն եղան մեր բաղձաչարչար ցեղի արիւնոտ պատմութեան ամենէն փառաւոր իրագործումին՝ Վարդանանց Հերոսամարտին։ Այդ պայքարը նախապայմանօրէն գուպար մըն էր մըդւած յանուն լոյսի ու ազատութեան, յանուն հաւատքի ու հայրենիքի։ Գալիք հաղարամեականներու կեանք մը կռանող հերոսացումն էր ան ժողովուրդի մը, որ տակաւին հազիւ կէս դար առաջ հոգեկան և իմացական լոյսի իր ատակուլեան բարձրագոյն փաստը գրեցրու հրաշարար գիւտով տալէ ետք, անվարան ձեռք կ'առնէր սուր ու աղեղ՝ ի պաշտպանութիւն նոյն այդ ոգեկան արժէքներուն։ Ու ասիկա դարաշրջանի մը և միջավայրի մը մէջ, երբ, քաղաքական բոլորովին ձախող պայմաններու դասաւորմամբ մը, նոյնինքն մեր ցեղի Ֆիդիքական գոյութիւնը վտանգուած էր։

Հոս է ամենէն հիմնական արժէքը Վարդանանց ընդդիմութեան. գրեթէ առաջիններէն ըլլալով Գրիստոնէութիւնը որպէս բարձրագոյն կրօնք ընդունող, կարճ ժամանակի մը մէջ խորապէս ընկալելով զայն մեր կեանքէն ներս ու դառնալով իրագործողները անոր ամենամաքուր պատուիրաններուն, 451-ին արդէն պատրաստ էինք ժողովրդական տարերային դիմադրութեամբ մը պաշտպան կանգնիլ այդ կրօնքին, այսինքն պահպանել այն ամէնը ինչ որ կը նկատէինք բարոյական և իմացական հարստութիւն։ Վարդանանց ճակատամարտը տրամաբանական բարձ-

րակէտն էր դեղային զարթօնքի այն ալիքին՝ որ սկսած էր դար մը առաջ Քրիստոնէութեան ի Հայաստան մուտքով և զարգացած՝ Սահակ-Մեսրոպեան հրաշքով:

Մարդոց հաւաքականութիւն մը այն ատեն միայն կը համախմբուէր ու կը կազմէր ցեղային ամբողջութիւն՝ երբ զլիսաւոր և միակ գաղափարական մը կը դառնայ շարկապող ուժը կեդրոնախոյս բոլոր ձգտումներու միջեւ: Այլապէս, տուեալ հողամասի մը վրայ բնակողներ բաժնուած կը մնան փոքր խմբաւորումներու, առանց ունենալու հասարակաց նշանաբան մը, գաղափարական մը, ձգտում մը:

Մեր պարագային, որպէս ազգ կազմաւորման և ինքնայատուկ դիմագիծի մը տիրացման միակ և անփոխարինելի միջոցը հանդիսացաւ Քրիստոնէութիւնը, այն կրօնը, որ իր գաղափարաբանութեամբ և ըսկըրունքներու մարդկայնութեամբ եղաւ գերազոյնը բոլոր կրօնքներուն: Եւ որպէս այգալիսին, ան ընդունուեցաւ մեր նախահայրերէն ա՛մենէն անկեղծ սրտով և ամբողջական իւրացումով. իսկ այս ընկալումը այնքան խոր և լման էր, որ նոյն այդ կրօնքին մենք տուինք բոլորովին ազգային իւրայատուկ նկարագիր մը և գունաւորում, հարազատ մնալով հանդերձ անոր վեհ և ամբողջ տիեզերքը ընդգրկող սկզբունքներուն: Ասոր փաստն է Հայաստանէն ներս Քրիստոնէութեան պետականացումը առաջին իսկ օրէն: Ասոր փաստն են մայր հայրենիքի սուրբ հողին վրայ բարձրացած Միածնաէջ Ս. Տաճարը իր հրաշագործ Իշման Խորանով, ինչպէս նաեւ մեր նուիրապետական Աթոռները, որոնց կարգին Նրուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Մայրավանքը՝ իր սրբավայրերով և վայելած անգնահատելի իրաւասութիւններով: Տակաւին, ասոր փաստն են Հայաստանի իւրաքանչիւր բլրան վրայ և իւրաքանչիւր հովտին մէջ դէպի բարձունքներ նետուող մեր անհամար կաթուղիկէները, գեղեցկագոյն և ամենահաստատ ապացոյցները մեր Քրիստոնէութեան և ազնուագոյն սկզբունքներ ընկալող ցեղային մեր նկարագրին:

Ու այս բոլորը ի մի բերելով՝ կարելի կ'ըլլայ ուրուագրել դիմագիծը Հայ Հոգիին, որ բնազդական մղումով մը վեր կը բարձրանար գինք շրջապատող խաւարի ամայնքներէն ու կը գրկէր Քրիստոնէութեամբ եկող լոյսը. լոյսը հոգիին, լոյսը մտքին: Գրեթէ Գիւտը ամենէն աւելի ղգացուած պահանջքի մը գեղեցիկ արդիւնքն է, ցեղի մը նկերտումը՝ սեփական գիր, գրականութիւն, սեփական խօսք ու ձայն ունենալու: Ասիկա առաջին յայտարար նշանն էր որպէս ցեղ մեր կազմաւորման, մէկ իտէալի, կրօնքի ու հայրենիքի գաղափարականներուն շուրջ մեր խմբուելուն:

Այս բոլոր իրադրութիւններուն հետեւանքն էր Վարդանանց հերոսամարտը, ինչպէս որ մեր հետագայ պատմութեան ալ բոլոր դէպքերը իմաստ, նկարագիր, մարմին ու ձեւ կը ստանան անով: Քրիստոնէական կեանքը եղաւ մեր իտէալը, և մեր աւանդութիւնները, բարքերն ու սովորութիւնները իբր հիմ և կորիզ ունեցան այդ ոգին և այդ շունչը: Չունեցանք մեծ թիւով աստուածաբան Վարդապետներ և տեսարաններ, որովհետեւ մենք Քրիստոնէութիւնը ապրեցանք, ոչ թէ վարդապետեցինք: Ու որպէս քրիստոնեայ կարենալ ապրելու համար մենք տուինք

այն՝ ինչ որ ամենէն աւելի թանկագինն էր մեր կեանքին մէջ—մեր կեանքն իսկ։ Մեզմէ պահանջուեցան ամենէն սուկալի զոհողութիւններ, բայց թուլացումի և տկարացման փաստերը քիչ են մեր պատմութեան մէջ—ընդհակառակը, տկարացման և դիմափոխման նման դէպքեր աւելի խոթունէ կերպով կը շնչառեն ու կ'իմաստաւորեն մեր հոգեկան տոկունութիւնն ու դէպի լոյս ձգտումը։ Մենք եղանք «լոյսի զաւակներ» և դէպի լոյս քալողներ, և, հակառակ որ մեր ճամբան «փուշերով սալարկուած» էր, մեր վերելքը հաստատ եղաւ ու վճռական։ Մեզի վերապահուած էր ամենէն դժուարինը՝ ճակատագիրներուն, սակայն հոգեկան արիութեան և պայծառատեսութեան հետ մեզի չպակսեցան Վարդանի և Ղեւոնդի շունչով ու ջերմեռանդութեամբ զինուած առաջնորդներ, որոնք հանդէս դալով մեր պատմութեան տաղնապալի շրջաններուն, մեր փոթորկահար տապանը ուղղեցին դէպի խաղաղ կայքեր։ Վարդանանք դարձան ներշնչումի վառարաններ, որոնցմէ առինք և կ'առնենք տակաւին արիութեան և հաստատակամութեան մեր օրինակները։

Ճակատամարտը, Աւարայրի դաշտին վրայ և հազիւ մէկ օր տեւող, մղուեցաւ յանուն կրօնքի, յանուն հայրենիքի և յանուն լուսաւորութեան։ Զօրավարը, անհամար պատերազմներու յաղթական ռազմիկը, ինքզինք կ'անմահացնէր ոչ թէ ռազմադաշտին վրայ իր նահատակութեամբ, այլ իր սիրելի զինուորներուն ուղղած վերջին ճառով, որ պիտի կարենար փառքը կազմել տեւէ մեծահոգակ կրօնականի։ Ճառ մը, որ բիւրեղացումն է Վարդանի հոգիին ու զգացումներուն և որ միաժամանակ կը կազմէ ամենէն յստակ բացատրութիւնը մղուելիք պատերազմի «ինչու»ին և «ինչպէս»ին։ Վայրագ դուպարներու հերոսն էր Վարդան, և քաղաքականութեան և դիւանագիտութեան մարդ մը, որ սակայն կրնար, մեր պատմութեան ամենէն բախտորոշ մէկ պահուն՝ դադափաբաբանութեան մը շուրջ համախմբել իր զինուորներն ու ժողովուրդը և թշնամիին հետ գօտեմարտի բռնուիլ ի պաշտպանութիւն Քրիստոնէութեան ու անով իրազործելի իմացական և հոգեկան յաղթանակներու։

Իսկ անդին վարդապետ մը համեստ, որ պիտի դառնար մեր դըպրութեան ամենէն թանկագին գոհարը և իր մատենածով մեր հոգիներուն պիտի պատճառէր այնքան խորունկ խոփքներ, եղիշէ Պատմիչը, Վարդանանք պատմութիւնը ընող իր գրքին մէջ պիտի գրէր սքանչելի ճշգրտութեամբ։

«Եւ այժմ ամէն չարիքները մարդուն միտքը կը մտնեն անուսուրեան հետեւանքով։ Կոյրը արեւուն ճառագայթներէն կը զրկուի, իսկ տղէտը կը զրկուի կատարեալ կեանքէն։ Լաւ է աչքով կոյր ըլլալ, քան թէ մտքով։ Ամբողջ մարմնոյն կենդանութիւնը հոգեկան է, իսկ մարմինն ու հոգին կառավարողը միտքն է» («Պատմութիւն», Երկրորդ Յեղանակ)։

Այս գիտակցութիւնն էր որ տանջեց մեր նախահայրերը և միաժամանակ մղում տուաւ օորովիլու և բարձրանալու անոնց զնացքին. ա՛յս գիտակցութիւնն էր որ դարձաւ նկարագիր դալիք սերունդներուն և կիզակէտ՝ մեր բոլոր ձգտումներուն։ Յանուն ա՛յս գիտակցութեան, յանուն խղճի ազատութեան և յանուն լոյսի էր որ Վարդան և իրենները նահատակուեցան, ու իրենք իսկ դարձան լոյս, դարձ ի դար հոգիներէ ներս սփռելու շող մը, երանք մը իրենց անմարելի ճառագայթութեամբ։

Վարդան և իր զինակիցները գիտակից էին իրենց առած քայլին ու անոր ճակատագրական արդիւնքներուն: Գրեթէ վստահ էին պատերազմի դաշտին վրայ իրենց կրելիք Ֆիզիքական պարտութեան: Սակայն նման պարտութիւն մը միայն կրնար փրկել մեր ցեղը յախտնական կորուստէ, ու անոր ընծայել կեանքի ուղեգիր. ապրելու համար պէտք էր մեռնիլ, այս էր կեանքի օրէնքը՝ եթէ ապրուելիք կեանքը պիտի ըլլար գեղեցիկ, առաքինի և համաձայն մեր դաւանած սկզբունքներուն ու կանոններուն: Այսպէս էր որ անլսելի քնացին աղաղակները բոլոր վասակներուն, որոնք դիւանադիտակա՞ն ու քաղաքագիտակա՞ն իրենց հաշիւներուն համաձայն՝ մեր գոյատեւումը կը փնտռէին զիջողութեան և սկզբունքներէ հրաժարման մէջ: Բայց նման կեանք մը միմիայն ստրուկներու պիտի վայելէր, կոյր և կամազուրկ մարդոց խումբերու, ոչ երբեք ինքնագիտակից և «կատարեալ կեանք»ի հետամուտ ցեղի մը: Բնոր մը զիջողութիւն մեր սկզբունքներէն՝ պիտի նշանակէր անվերականգնելի խախտումը մեր կեանքի հաւասարակշռութեան ու արժէքներուն, կործանումը մեր բարոյական կշիռքին:

Իսկ մենք առաքինութիւնն ենք ունեցեր ապրելու համաձայն մեր խղճին ու դաւանանքին, առանց անսալու այն բոլոր ծուռ փաստարկութիւններուն՝ որոնք կրնային մեզ շեղեցնել մեր լուսանպատակ ուղիէն: Տուժե՞ր ենք. սակայն ո՞վ պիտի կշռէ չափը մեր կորուստին կամ չահին: Մեր կեանքը մեր անցադիրն է, ու կը քալենք բաց և լուսողող ճակատներով. ասիկա արժանիք մըն է և իրագործում մը, որոնցմով շատ ազգեր չէ որ կրնան պարծիլ:

Այսպէս ըմբռնուած կեանքի մը համար էր Վարդանանց և Ղեւոնդեանց ընդգիծութիւնն ու նահատակութիւնը, որ «մահ իմացեալ» էր ու ատով իսկ աւելի իմաստաւորուած ու անգնահատելի մեզի համար: Այսպիսի կեանքի մը համար մղուած անհատնում պայքարներով էր որ երկնը երեւաւ մեր պատմութիւնը, և այսպիսի կեանքի մը իտէալով է որ կը քալենք այժմ, միշտ մեր նախնիքներուն հետ և միաժամանակ միշտ յառաջահայեաց ու վճռակամ: Յեղ մը որ իր գոյութեան փաստն ու ինքզինք ըլլալու ապացոյցը կու տայ աւելի քան հազար հինգհարիւր տարի առաջ այսքան անկրկնելիօրէն չքեղ իրագործումով մը, իրաւունք ունի ապրելու խաղաղ և երջանիկ կեանք մը այս արեւին տակ:

Իսկ այդ կեանքի ուղին լուսաւորուած է Վարդանով ու իր զինակիցներով, անոնցմով՝ որոնք եղան սերմնացանները լոյսի անկորնչելի սերմերու: Այդ սերմերը, միշտ լիցեաւորուած մեր սուրբերու և հերոսներու ոգիով, եղան հացն ու սնունդը մեր հետագայ կեանքին, դառնալու համար այժմ լուսաւոր ուղեցոյցներ՝ երեւութապէս անհանգրուան մեր կիսադարեան թափառումներուն:

Փա՛ռք է մեզի համար՝ ունեցած ըլլալ Վարդաններ և Ղեւոնդներ, սակայն աւելի մեծ փառք է՝ ապրիլ ու գոյատեւել անոնց օրինակով և ոգիով, միշտ ունենալով վստահութիւնը թէ՛ Հայուն Աստուածը պիտի ըլլայ նախախնամողն ու պահապանը մեր կեանքին և գործերուն:

Ա. Գ.

Վ Ա Ր Դ Ե Ն Զ Օ Ր Ա Վ Ա Ր Ի Զ Ա Ռ Ը

Սպարապետը՝ նախարարներու հետ միաբան, սկսաւ խօսիլ զօրքերուն, ու բաւաւ։

«Շատ պատերազմներ մզած եմ ես և դուք ալ ինձ հետ։ Երբեմն յաղթած եմք բշտակներուն փառքար և երբեմն ալ անոնք յաղթած են մեզի, բայց աւելի շատ յաղթած եմք, քան թէ յաղթուած։ Այդ ամէն յաղթութիւնները սակայն մարմնոյ պարծանք էին միայն, որովհետեւ մահկանացու թագաւորին հրամանով կը կոտորէինք։ Ով որ փախուստ տար վատ անուն կը ստանար երկրին մէջ և անողորմ մահուան կ'արժանանար։ Իսկ ով որ փառքեամբ յառաջ նետուէր, փառքի համբաւ կը ժառանգէր և մեծամեծ պարգեւներ կ'ընդունէր անցաւոր ու մահկանացու թագաւորէն։

«Մենք ալ ամէն մէկս անաստիկ մեր մարմնոյն վրայ ունինք քաղաւ վերքեր ու սպիւնք, ու յաճախ եղած ենք փառքութիւններ, որոնց համար մեծամեծ պարգեւներ ստացած ենք։ Ես այդ փառքութիւնները կը համարեմ անարգ ու անարժէք ու այդ պարգեւները՝ ոչինչ, որովհետեւ անոնք ամէնն ալ պիտի խախտուին։

«Այդ, եթէ մահկանացու հրամանատարին համար այդ փառքութիւնները կը գործէինք, որքան աւելի եւս պէտք է ընենք մեր անմահ թագաւորին համար, որ տէրն է ողջերուն ու մեռելներուն և որ պիտի դատէ մարդիկ իրենց գործերուն համեմատ։ Զե՛ք որ եթէ նայնիսկ երկար ժամեր եւ ծերանանք, կրկին պիտի բաժնուինք այս մարմինէն, որպէսզի միանանք կենդանի Աստուծոյն, որմէ ալ եւս պիտի չբաժնուինք։

«Ուրեմն կ'ազաւծեմ ձեզի, ո՛վ իմ փառք նիզակակիցներս, մամաւանդ որ ձեզմէ շատեր փառքեամբ կը գերազանցեն զիս ու հայրենական գահի պատիւով ալ ինձմէ բարձր են։ Երբեք չվախճանք հեթանոսներու բազմութենէն, և մահկանացու մարդուն սուրին թիկունք չդարձնենք, վասնզի եթէ Աստուած յաղթութիւն տայ մեզի, կը ջախջախենք անոնց զօրութիւնը, որ ճշմարտութեան կռիւնը վեր բարձրանայ։ Իսկ եթէ հասած է ժամանակը մեր կեանքի վախճանին, այս պատերազմին մէջ տուրք մահով, սքսազգին խնդութեամբ ընդունինք զայն, միայն թէ մեր փառքեան հետ վատութիւն չխառնենք։

«Դուք ալ զիտէք, որ մեր սիրելիներուն համար, որոնք մեծ նեղութեան մէջ էին, ամէն տեսակ հնարք կը փնտրէինք, որ ազատենք զանոնք ու անոնց հետ միասին պատերազմէինք անօրէն իշխանին դէմ, մեր հայրենի աստուածատուր օրէնքներուն համար։ Եւ երբ չկրցանք օգնել անոնց, անհրաժեշտ պիտի ըլլայ մեզ մարմնաւոր սիրոյ համար Աստուած մարդոց հետ փոխանակել։

«Իսկ հիմա Տէրը ինք երկու-երեք կողմերու մէջ մեծ զօրութեամբ օգնեց մեզ, այնպէս որ փառքեան համբաւ ժառանգեցինք, թագաւորին

գործը չարաչար կոտորեցին, մոզերը անողորմ ջարդեցին, շատ մը տեղերէ կոտպաշտութեան պղծութիւնը սրբեցին, քաղաւորին անօրէն հրամանը անարգեցին ու ոտնակալս ըրին, ծովուն խոնվութիւնը իջեցուցին: Լեռնացած ալիքները քաշտացան, բարձրադէզ փրփուրը հատաւ, գազմանցած կատաղութիւնը դադրեցաւ: Այն որ ամպերուն վրայ կ'որոտար, սովորական մարդէ մը աւելի ստորնացաւ ու սկսաւ մեզի հետ խօսիլ: Այն որ բերանացի հրամանով կ'ուզէր չարութիւն հասցնել Սուրբ Եկեղեցոյն, այժմ աղեղով, ճիգակով ու սուրով կը կռուի: Այն որ կը կարծէր թէ մենք քրիստոնէութիւնը հանդերձի մման հագած ենք մեր վրայ, այժմ հասկցաւ թէ չի կրնար փոխել գայն, ինչպէս գոյնը մարմնէն, ու երբեք ալ պիտի չկրնայ փոխել միւլչել աշխարհի կատարածը: Վասնզի անոր հիմքը հաստատ զընդամենն անշարժ վէմի վրայ, ոչ թէ հոս երկրի վրայ, այլ վերը երկինքի մէջ, ուր ոչ անձրեւ կ'իջնէ, ոչ հով կը փչէ ու ոչ ալ հեղեղներ կը կազմուին: Եւ մենք թէպէտեւ մարմնով երկրի վրայ ենք, սակայն հաւատքով երկինքի մէջ շինուած ենք, ուր ոչ ոք կրնայ հասնիլ Քրիստոսի անձեռագործ շինուածքին:

«Հաստատ կեցէ՛ք մեր վստահելի գորազուլի մասին, որ երբեք պիտի չմոռնայ ձեր քաջագործութիւնները: Ով քաջեր, մեզ համար մեծ շնորհ է այս, որ Աստուած կատարեց մեր բնութեան միջոցաւ և ուր Աստուծոյ գոյութիւնը ի յայտ կու գայ մեծապէս: Քանզի եթէ աստուածային օրէնքներուն անուշով ուրիշները կոտորելով անձնական համբաւ ժառանգեցին, ու մեր ազգատանհմին համար քաջ անուն թողուցին Եկեղեցիին, Տիրոջմէն ակնկալելով վարձատրութիւնը, որ պահուած է ամէն մէկուն համար իր սրտին յօժարութեան ու կատարած գործերուն համեմատ, հապա որքան աւելի մեծ պիտի ըլլայ եթէ մենքինք մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի մեծ վաշտութեան համար, որուն երկնամար հրեշտակներն անգամ կը ցանկան, եթէ կարելի ըլլար: Եւ որովհետեւ այս պարգեւները ամենուն չեն պատշաճիր, այլ անոնց միայն, որոնց համար Բարերար Տէրը ինքը կը պատրաստէ, այս պատեհութիւնը կը շնորհուի մեզի ոչ թէ մեր արդար գործերուն համար այլ աննախանձ պարգեւատուէն՝ համաձայն Սուրբ Կոսկարանի այն խօսքին, թէ 'Ուր որ մեզքը աւելցաւ, հոն աւելի շատցաւ Աստուծոյ շնորհքը':

«Ու ահա եկաւ հասաւ ժամանակը, որ մենք մեր վրայէն մաքրենք ամէն արատ: Նախապէս հոգիով ու մարմնով տրտմած էինք վշտահար սգաւորի մը նման, այսօր երկուքին մէջ ալ զգաստացած ու զուարթացած, առհասարակ լրջացած ենք, որովհետեւ Բարերար Տէրը կը տեսնենք մեզի առաջնորդ: Մեր Զօրավարը հասարակ մարդ չէ, այլ բոլոր մարտիրոսներուն գորազուլի: Վախը թերահաւատութեան նշան է: Մենք թերահաւատութիւնը վաղուց վտարած ենք մեր մէջէն, թող երկիւղն ալ փախչի մեր մտէն ու մեր խորհուրդներէն»:

ԵԼԻՇԵ ՊԱՏՄԱԳԻՐ

«Վարդանանց Պատմութիւն», Հինգերորդ Յեղանակ.

Ս. ԳՐԱԿԱՆ

ՕՏԱՐԱԿԱՆԸ

Ընթերցելն յետոյ Օտարականը ըսաւ իր աշակերտներուն.

«Այս սեղանէն և իրարմէ բաժնուելէ առաջ, միասին երգենք Գալիլէոյ զուարթ երգերէն մին»։ Վարդապետին ձայնը այդ իրերէն անսովոր յուզումով մը կը թրթռար, և իր իւրաքանչիւք բառը ծնծղայի նման կը հնչէր, ուրախութեան և վշտի տրոփունքներով։ Յետոյ կարօտապին նայելով բոլորին, ըսաւ.

«Շուտով պիտի բաժնուինք իրարմէ, սակայն առէն անդամ որ պէտք ունենաք ինծի, եւ ձեզի հետ պիտի ըլլամ, իրեւ անտեսանելի բոց իրաւ ներկայութիւն մը ձեր մէջ։ Մտաւաճարը լուի կը փնտռէ ջուրը և անթին՝ սեղանը, այնպէս ալ ձեր սէրը պիտի առաջնորդէ ձեզ ինծի։ Սիրոյ լոյս ճամբայէն մենք պիտի կրնանք իրարու դալ, Աստուծոյ իրթալու համար։ Մի մոռնաք թէ որսացուող եղնիկը կ'զգայ որօրդին նետը տակաւին իր սրտին չհասած, ինչպէս դետն իր վախճանը, դեռ ծով չթափած։ Մի խռովիք, կը վտահեցնեմ ձեզի թէ նշենին տակաւին իր ծաղիկներէն չմերկացած, մենք վերստին պիտի հանդիպինք իրարու»։

Պետրոս որ երկուր ատենէ ի վեր լուռ էր աւ ճնշուած, ըսաւ Օտարականին.

«Ուր որ ալ երթաս, Քեզի հետ պիտի ըլլամ, մահն իսկ պիտի չկրնայ բաժնել մեզ իրարմէ»։

Օտարականը դրաւ իր դողդղացող ձեռքը Պետրոսի աւանի, յետոյ անոր աչքերուն նայելով դառնօրէն ժպտեցաւ։

«Ո՞վ դիտէ, գուցէ բոլորդ ալ ուրանաք և լքէք Ձիւս, տակաւին դիչերը չվերջացած։ Իսկ դուն Պետրոս, որդի Յովնանու, հաւախօսէն առաջ Լրեք անգամ պիտի ուրանաս Ձիւս»։

Յովհաննէսի աչքերուն մէջ արցունքներ կային։

«Տէր, ըսաւ, ինչպէ՞ս կրնաս թողուլ մեզ առանձին այս աշխարհի մէջ»։

«Հոս պիտի մնաք բոլորդ, պիտի տքնիք ու պայքարիք, պիտի շարձարուիք սիրով, տանելու համար բարի լուրը մարդոց և իրագործելու Լեկնքի արքայութիւնը այս երկրի վրայ»։

Յետոյ սաղմոսներ երգելով դուրս ելան վերնատունէն և քաղաքի նեղ ու մանուածապատ փողոցներէն շարունակեցին իրենց ճամբան զէպի Զիթենեաց Լեռը։ Կարդ մը տուններէն ներս դեռ կը շարունակուէր Պասեքի խրախճանքը։ Բաց դռներէն և պատուհաններէն դուրս կը թափէին զուարթ լոյսեր և սաղմոսներու փչրանքներ կը ծփային կերակուրներու բոցով լեցուած մթնոլորտին մէջ։ Շատեր կը հրաւիրէին Վարդապետն ու աշակերտները որ մասնակից ըլլային իրենց սեղանին։ Օտարականը կը ժպտէր բոլորին և կը գոհանար օրհնելով դիրենք։

Քաղաքի զլիսաւոր դարպասը ձգելէն յետոյ, դարձան զէպի ձախ, ու մտան Զիթենեաց պարտէզը, որ յաճախ իրենց իրեւ հաւաքատեղի և հանդիսարան էր ծառայէր։ Աշակերտները կերուխումէն ծանրացած, տարածեցին իրենց թիկնոցները ստուերներու և լուռի թափանցիկ շղարչին ներքեւ և պառկեցան քովքովի։ Քունը այդ գիշեր անդիմադրելիօրէն կը ճնչէր բոլորի աչքերուն վրայ, կապարի մը ծանրութեամբ։ Անոնք շնամարեցին ստուերը որ անցաւ պարտէզի քովէն և ուղղուեցաւ զէպի Քահանայապետին տունը։

«Հոս կեցէք, ըսաւ Օտարականը աշակերտներուն, և հսկեցէք. հոգիս տխուր է մահուան շափ, սակայն մահը չէ պատճառը

անոր, այլ սէրը՝ որ անվճար կը մնայ այս աշխարհի որդիներէն»։

Յետոյ մեկուսացաւ պուրակին խորը, ու ծունկի, ժայռի մը քովիկը, տարածեց իր բազուկները դէպի արեւելք և արեւմուտք, ամբողջ տիեզերքը զրկելու համար կարծես և սկսաւ աղօթել։

«Հայր, եթէ հնար է, հեռացուր այս ժամը ինձմէ, որովհետեւ դառն է բաժակը որ կը մատուցուի շրթներուս, սակայն ոչ այնպէս ինչպէս որ Ես կ'ուզեմ, այլ ինչպէս որ Դուն կ'ուզես։ Հոգիս յօժար է, բայց մարմինս տկար»։ Գոց են աչքերը և կը դողան շրթները բոցին գէձ բռնուած տերեւներու նման։ Երկար ատեն մնաց այդ գիրքին մէջ, սպասելով կարծես բանի մը որ կ'ուշանար։ Բնտոյ վար ինկան իր բազուկները, բայց ինքը գլխահակ շարունակեց իր աղօթքը։ Մեղմ հոլով կը շարժէր մետաքս իր դանդուրները, մարելու մօտ ջահի մը նման։

Աղօթքն յետոյ թեթեւցած, աշակերտներուն քով վերադարձաւ։ Ամէնքը կը նրնջէին իրենց վերարկուներուն մէջ փաթթուած, պատերազմէն առաջ պարտուած մարդերու նման։

«Խթուն կեցէ՛ք և աղօթեցէ՛ք, որպէսզի փորձութեան չմատնուիք»։ Իր ձայնը պարտէզի խաղաղութեան մէջ հնչեց ցուրտ և անսովոր, սառույցի վրայ սահող առարկայի մը պէս։ Քնացողները տարտամ շարժումներ ւերին միայն և շարունակեցին իրենց քունը։

Օտարականը չորս կողմ նայեցաւ, ոչ մէկ շարժում իր շուրջը։ Հեռուն կը բարձրանային Տաճարին աշտարակները ստուերներէ խածուած։ Իսկ Զիթենիներու պարտէզը լուսնի կաթով ողողուած, երկինքէն կախ խոշոր թաղարի մը երեւոյթը ունէր։

Այժմ կ'զգար թէ առանձին էր, նման անոնց՝ որոնք վեր կը բարձրանան ամէնքէն ու կը տանջուին միայնակ լոյս ու բարիք տալու ամենուն։ Ամէն հերոս միեակ է և արթուն՝ քնացողներու այս աշխարհին մէջ։ Լքուած է

իր սիրելի աշակերտներէն, և անխել՝ իր երկնաւոր հօրմէն։ Մերժումի այդ գիշերուան մէջ ամէն ինչ կը զլացուի իրեն, վստեղի ով որ իր ամբողջը կու տայ, փոխարէն ոչինչ կրնայ ունենալ։

Թողլով իր աշակերտները իրենց քունին հետ, նորէն իր տեղը վերադարձաւ, սիրտը անձկութեամբ լեցուն։ Կռիւ կար իր հուսթեան խորը։ Մարդկայինն ու աստուածայինը ճակատ ճակատի են իր մէջ։ Մարմին՝ հողիին վրայ ծանրացող այդ բեռը կը քրտնի, կ'արիւնի և կայլակ կայլակ կը թափի հողին։ Սկիզբն է աղատութեան, սթափումը մարմնին՝ որ մեծագոյն ծանրութիւն է քաւութեան։

Օտարականին այնպէս թուեցաւ թէ երկինքը բացուեցաւ իր գլխուն վերեւ և հրեղէն էակ մը բաժակ մը մօտեցուց իր շրթներուն։ Այդ պատկերը փայլակի մը պէս շինեցաւ ու քանդուեցաւ և իր նայուածքը այդ կրակէ ափսոյն մէջէն սուղուեցաւ երկինքներուն խորը, հոն կարդալու իր ճակատագիրը, որ արիւնով էր գրուած։ Երկրորդ անգամ մօտեցաւ իրեններուն, որոնք կը քնանային խոր ու անտարբեր։

Մեղմացած է սակայն տաղնապը, հերքուած է ամէն վատութիւն զոր մարդը կըրնար ընել, և ապահով է յաղթանակը։ Թող քնանան աշակերտները և արթուն հսկեն թըշնամիները, ինք առանձին չէ այլեւս։ Միակ մտածումը որ այժմ կը ծուռատէ իր սիրտը, ապահովութիւնն է իրեններուն, զոր այնքան սիրեց։

«Հայր բարեկուս, ահա քեզի կը յանձնեմ անմեղ այս դառները, որոնք կը ննջեն քիչ մը անդին. պահէ՛ք զանոնք աշխարհի չարէն և զալիք վտանգներէն, անոնք սրբազան արտերն են, որոնց հոգիի ափսոսներուն մէջ ցանցի արքայութեանդ սերմը։ Անոնք են իմ ամբողջ ունեցածս, պահէ՛ք զանոնք անվթար՝ որպէսզի ի դուր անցած չըլլան իմ օրերս այս աշխարհի մէջ»։

Հեռուէն կը լսուէր արդէն ոտնաձայններու խուլ ու շփոթ աղմուկը: Օտարականը մօտեցաւ և արթնցուց աշակերտները:

«Ժամա կը մօտենայ, ըսաւ տրամօրէն, պայթարը վերջացած է, սակայն յաղթողը նախ պէտք է յաղթուի, ունենալու համար ամբողջական խաղաղութիւնը»:

Աշակերտները, յանկարծակիի եկած, շարուեցան Վարդապետին շուրջը, անձկութեամբ լեցուն: Անոնք ի դուր կը փորձէին վանել մութով թանձրացած քունը իրենց աչքերէն և տարսափը՝ հոգիներէն: Նման էին անզօր ու հերադուրկ Սամսոնին, թշնամիներու ձեռքին մէջ:

Օտարականը տրամօրէն նայեցաւ այդ խուճապահար խլակներուն, կարեկցութեան խոր զգացումով, յետոյ մօտեցաւ և մէկիկ մէկիկ համբուրեց բոլորը, նման հօր մը՝ որ հեռաւոր ճամբորդութեան մը համար կը բաժնուի իր զաւակներէն: Վարդապետին դէմքը այդ պահուն նման էր ատղազարդ երկնքին, անպատին վրայ բացուած:

Օտարականը հագիւ վերջացուցած իր խօսքը, բոլորը լսեցին խուլ աղմուկը որ հեռուէն կը մօտենար, իր թումբերը քակած դետի մը նման: Աշակերտները երկիւղով լեցուն, Վարդապետին նայեցան, լարած իրենց ամբողջ էութիւնը մօտեցող ձայներուն, նման ոչխարներու հօտին՝ վերահաս վտանգին գիւնց: Յետոյ նշարեցին ծառերու տաքարթներու ընդմէջէն ջահերու թռչող լուսնի սեր, ապա լսեցին յստակ կերպով շայիւնը բուրբուր և ազազակները մարդոց, որոնք պարտէջ կը մտնէին: Բոլորին առջեւէն խոշոր մարի մը բռնած կու գար Յուզան, արտօրանքով որոնելով մէկը:

Օտարականը բաժնուելով աշակերտներէն, եկող խումբին մօտեցաւ, ջրվէժին դէմ կեցող սիւնի մը նման: Բոլորը կանգ առին, իրենց թափին մէջ ընկրկած: Յուզայի քրտնած դէմքին վրայ գունանակութեան ժպիտ մը ուրուագրուեցաւ. արագ մօտեցաւ

Օտարականին և համբուրեց Ձայն: Յետոյ զարժաւ իր շուրջիններուն և ըսաւ.

«Ահաւասիկ մարդը»:

Օտարականը նայեցաւ Յուզային և փնայ անխօս: Յուզան դողաց այդ նայուածքէն, որ սուր էր և հատու, մահը ետ մղել կարենալու չափ:

«Յուզա, ըսաւ, համբուրելով կը մատնես Մարդու Որդին, սիրոյ նշանով հրաւէր կը կարգաս դահիճներու»:

Տակաւին իր խօսքը չստարտած, դիմուած մարդերը մօտեցան և կապեցին Անոր ձեռքերը:

«Այս յղթանները շատ նեղ պիտի դան իմ քեներուս, որոնք ամբողջ տիեզերքը ընդգրկելու սահմանուած են», ըսաւ Օտարականը: Իր շուրջ եղողները ոչինչ հասկցան և Ձայն կաշկանդելով դուրս հանեցին պարտէջէն: Աշակերտները փորձեցին ընդգիծանալ, սակայն յետոյ սարսափահար՝ լքեցին իրենց ուսուցիչը և փախան:

Յուզան չհետեւեցաւ ամբոխին, անկա երկար ատեն դաժուած փնայ իր տեղը, գլխիկոր և ցուրա, ինչպէս սպաննուած մահը: Իր ներսի դժուրքին մէջ լուսաւորուած՝ Տիրոջ կայծակ նայուածքէն, անձանօթ լաց մը կար: Երբ արթնցաւ իր թմբիւնէն, ոչ ոք կար իր շուրջը, տառածին կեցած էր պարտէջին խորը, լուսնի կաթնաղբիւրին մէջ ինկած աղբակոյտի մը նման:

Օտարականի տարուելէն վերջ, պարտէջի խորէն դուրս եկաւ պահուած Պետրոսը և հեռուէն հետեւեցաւ խումբին: Թափօրը, որ դիշերային հանդէսի մը երեսոյթ ունէր, կը յառաջանար ծուխի և արիւնոյ ջահերու շառային ներքեւ, աղմուկով և հայհոյութիւններով թնդացնելով օդը: Պարտէջի մուտքին, Պետրոս հանդիպեցաւ Յուզային, որ առանց իրեն նայելու կը փախչէր, ծածկելու համար ինքզինք մութին մէջ:

Օտարականը հարցաքննութեան համար տարուեցաւ. նախ Աննային ապարանքը, որ

Հեռու չէր Զեթենիաց պարտէզէն։ Հոն կը
ընակէր նաեւ իր փեսան, Կայաբա Քահանա-
յապետը։ Առաջին հարցումով Աննան կ'ուզէր
դիտնալ թէ որո՞նք էին իր աշակերտները և
թէ ո՞ւր էր անոնց կեդրոնատեղին։ Օտարա-
կանը Քահանայապետին նայեցաւ առանց
պատասխանելու։ Յետոյ երկու վիշտեր կան-
չուեցան, որոնք ի ներկայութեան հաւաք-
ած ամբոխին՝ երգումով հաստատեցին
թէ Օտարականը համարձակած էր ըսել.
«Քանդեցէք ձեռագործ այս Տաճարը և Ես
երեք օրէն պիտի վերաշինեմ զայն»։ Օտա-
րականը կը շարունակէր լռել այն ձոյլ լուռ-
թեամբ՝ որ կրնար թուանալ որդի դատաւոր-
ները և յուսահատութեան մատնել ամբոխը։

Աննան զայրացած այս լուռութենէն, սաքի
եկաւ և դռնէն.

«Վերջո՞ւ կը բռնս քեզ լսել թէ ինչե՞ր
կ'ըսես Քու մօտիկ»։

Օտարականը անխօս պտտեցուց միայն
իւր վճիռ րայց տխրութեամբ լեցուն նայ-
ածքը իւր շուրջի աստիալառ դէմքերուն, և
մնաց անխօս։

Աշակերտներէն երկուքը, Պետրոս և Յով-
հաննէս, հետեւած էին Վարդապետին և
մտած Քահանայապետին ապարանքին դա-
ւիթը ու խառնուած խարոյկին շուրջ տաքցող
մարդոց։

«Ի՞նչ ցուրտ է, Աստուած իմ», ըսաւ Պետ-
րոսը իւր ընկերոջ, անթարթ նայելով խա-
րոյկի կրակին, որ ջերմ զգայութեամբ կը
լեցնէր իւր նայուածքը։ Ներսը դեռ կը շա-
րունակուէր հարցաքննութիւնը։ Պետրոսին
պահ մը այնպէս թուեցաւ թէ Գալիլոյ
լճիկին վրայ են, չըմպապտուած սիրելիներ-
ոյ, երբ ծառաներէն մին մօտեցաւ իրեն և
ըսաւ.

«Հէ՛յ քեզ քեզ, ինչո՞ւ կը պահես դէմքդ,
դուն այս շարագործի հետեւորդներէն ես,
տեսայ քեզի իւր հետը պարտէզին մէջ»։ Պետ-
րոս օձէն խայթուած ի պէս ետ եկաւ իւր մտա-

ծումներէն, լսելու համար երգումով՝ թէ
չէր ճանչնար Օտարականը։

Քանի թր Ղեկապետներ լսեցին այս խօս-
քերը և մօտեցան Պետրոսին և ուշադրու-
թեամբ սկսան զննել զինք, Պետրոս սարսա-
փահար վեր վերցուց իւր ձեռքերը ու երգում
ըրաւ թէ առաջին սինգամ կը տեսնէր Օտա-
րականը։

Երբ կ'ուղէր հեռանալ գաւիթէն, զոնա-
պանը կեցուց զինք, ըսելու համար թէ ինքը
Գալիլիացիի աշակերտներէն է, և թէ իւր
չեւոր ապացոյց էր ասոր, Պետրոս երրորդ
անգամ ըլլալով աւրացաւ, ըսելով թէ չէր
ճանչնար այդ շարագործը։

Ընչդ ալ միջոցին քացուեցաւ սրահին
դուռը և Օտարականը կապուած դուռն բեր-
ւեցաւ, Կայաբային տարուելու համար։
Վարդապետը Պետրոսին նայեցաւ։ Այս վեր-
ջինը չկրցաւ գիմանալ ալդ տրտում ու խո-
ցող նայուածքին, սիրտը կը տրոփէր ուժգնե-
րէն և կոկորդը կ'այրէր։ Իւր աշակերտներու
բոլորին յանկոտը եկաւ խառնուելու աքա-
ղաղին կանչը, նման յանկարծածաք յիշա-
տակի մը՝ որ կը լուսաւորէ ամբողջ անցեալ
մը։ Պետրոսը երկու ափերով ծածկեց իւր
դէմքը և դուռն փախաւ հեծկլտալէն։

Օտարականը տարուեցաւ Կայաբային,
որ երկար տարիներէ ի վեր Քահանայապետն
էր Հրէից։ Հոն իւր մօտն էին հաւաքուեր
Սաղուկեցիներ իրենց դանդաղած ժօրութեա-
րով, Փարիսեցիներ քացխած դէմքերով, և
Մինչդրիսին անդամներ ճերմակ վերարկու-
ներով։ Քահանայապետը ժամանակ չահիլ
կ'ուզէր, հետեւաբար առանց դատաւարանա-
կան ձեւակերպութիւններու՝ հարցուց Օտա-
րականին.

«Յառու և կենդանի ատաղձո՞յն, ըսէ մեզի
թէ դո՞ւն ես Մեխան»։ Տիրեց խոր լուռ-
ութիւն, կարծես թէ ժամանակն ալ պահ մը
կանգ առաւ բոլորի սպասումին հետ։

«Ատրիկա դուն կ'ըսես, ըսաւ Օտարակա-
նը, սակայն կը վտահանես մեզի թէ մօտ

է օրը հրը Մարդու Որդին բաղձած Զօրութեան աջ կողմը, ամպերու պարայէն պիտի դայ դատելու աշխարհը: Բոլորը սահմակած իրարու նայեցան: Քահանայապետը-ինքն-դինքն ելած, պատուի իր պատմունքներ, իսկ շուրջինները գոցեցին իրենց ականջները առ ահաւոր հայհուդութեան ի լուր: Յետոյ բոլորը կարծես մէկ բերանէ, աղաղակեցին.

«Մահ ամբարիշտին, որ ինքզինք Մեհա-յի տեղ դնել կը ժպտի»:

Օտարականը սակայն անայլալ նայեցաւ բոլորին և շարունակեց.

«Իմ վերջալոյս սկիզբն է շուտով ծագող արշալոյսին, որուն ճառագայթները ծածկւած կը քնան ձեր նայուածքներէն: Ահա կը վերջանայ գիշերը. Գերադոյն ձեռքը պիտի լեցնէ իմ ժարմինի լապտերը նոր իւղով, ծագող արշալոյսին հետ վառելու համար»:

«Աղբիւրը որմէ խմելու եկած էի, Ինձմէ աւելի ծարաւ դուայ, և փոխանակ Ես իրմէ խմելու՝ ան խմեց Զիս: Սակայն անհրաժեշտ է որ որսորդը որսացուի, ուրիշներ կարենալ որսառու համար: Քիչ մը եւս և արդէն ուրիշ մայր մը պիտի ծնի Զիս: Ինձի համար գերեզման դոյութիւն չունի այս երկրի վրայ, բոլոր լեռներն ու դաշտերը օրօրոցներ են միայն: Յիշատակի նոր առտուան մը մէջ վերստին պիտի հանդիպինք իրարու, և եթէ այժմ արեւնով լեցուն ձեր ձեռքերը կարենան

լոյս բռնել, այն ատեն ձեռք միասին կը շինենք մեծ երազին աշտարակը, երկրէն երկրէն բարձրացող: Բոլորը զարմացած իրեն հընային, երբ ամբարիշտ մէջէն մին սկսաւ բարձրաձայն խնդալ ու բոլորը հետեւեցան իրեն:

Արեւածայլէն յետոյ, դուքս բերին խոշտանդուած Օտարականը և տարին Պիղատոսին, որպէսզի վաւերացնէր Մինէղրիոնի տւած մահաւան վճիռը: Պետրոս, ամբարիշտ խառնուած, կ'երթար. իր հոգիին խորը ծանր մտածումներ կային, որոնք փլած շէնքի մը քարերուն նման կը ճնշէին իր սիրտը:

Ամբարիշտ՝ որ ատենանէ ատենան հետեւած էր Օտարականին, տկար հոգիներու յատուկ տխուր ժողովութեամբ, որ յաջողութեան և զօրութեան մէջ կ'ուզէ միայն տեսնել արդարութիւնը, նուազեցուցած էր իր համակրանքը: Նոյնիսկ անոնք որոնք քանի մը օրեր առաջ Բեթփաքէի բարձունքին վրայ խանդավառ ողբերգութեամբ ծափողջուներ էին Զինք իրբեւ Դաւթի դահուռն վերանորոգիչը և Իսրայէլի դարաւոր յոյսերուն մարմնացումը, անտարբերութեան մշուշի մէջէն կը նայէին այլեւս իրեն:

Օտարականին դէմքը ճերմակ՝ ինչպէս փուշին ծաղիկը, և շողարձակ՝ նման արեւու ոսկիին, մթազնած էր խոշտանդունքներէն և իր ցողունէն կախ ծաղիկի մը նման ինկած իր ուսին:

«FORMGESCHICHTE ՄԵԹՈՏԸ

Բ. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Պատմական տարրերու ներթափանցող տեսանկյունից, առաջին և անհրաժեշտ քայլն էր, բայց ոչ բաւարար: Ըստ Պուլթմանի և իր հետեւորդներուն՝ անհրաժեշտ է մանաւանդ փնտռել և գտնել համատեա Աւետարաններու մէջ գոյութիւն ունեցող գրական զանազան ձեւերու ծագումը և զարգացումը: Այլ խօսքով, ընել ինչ որ Տիպելիուս կը կոչէ «Ձեւերու Պատմութիւն», իսկ Պուլթման՝ «Աւանդութեան Պատմութիւն»:

Այս աշխատանքը կատարելու համար անհրաժեշտ է Աւետարանները տեղաւորել պատմական փառքի մը մէջ, որ կը պատշաճի անոնց: Աւետարանները տեղաւորել Քրիստոնէական նախնական համայնքի կեանքին մէջ, ուսումնասիրել պատմական այն միջավայրը, ուրկէ անոնք ծագում առին, քննել պատմական այն պահանջները, որոնք ծնունդ տուին Աւետարաններուն: Դիտել և նկատի ունենալ Աւետարանները պատմական դարաշրջանի մը ընդմէջէն:

F. G. M.-ը կը ֆոնայ փնտռել գործադրումը բերանադի աւանդութեան և Աւետարանները տեղաւորել ժողովուրդի կեանքին մէջ, կոտուցանել Աւետարաններու Sitz im Leben-ը (կնանքի Միջավայր) որ կարեւոր դեր կը կատարէ Աւետարաններու գրական սեռերու կազմաւորման և զարգացման մէջ:

Sitz im Leben բացատրութիւնը նոր էր, տն ստեղծուած էր Գերմանացի մեկնիչ H. Gunkel-ի կողմէ, սրուն սրբագրած սկզբունքներէն և մեթոտներէն շտապ փոխ առնուեցան Պուլթմանի և իր ղարդին կողմէ ու կիրառուեցան Աւետարաններու ուսումնասիրութեան համար: Կունքել Մըննդոց գրքին մեկնաբանութեան մէջ բանաձեւեց սկզբունքները նոր մեթոտի մը, որ պիտի կիրառուէր ապա Աւետարաններու ուսումնասիրութեան համար: Իր բերած նո-

րութիւնը և հիմնական թէզը այն էր, թէ Մենդոց գրքը կը բաղկանայ իրարմէ անշատ կտորներէ, միութիւններէ և աղբիւրներէ, որոնք ապա քով քովի բերուած են: Մենդոց գրքի այս փոքր միութիւնները պէտք է տեղաւորել Իսրայէլի ժողովուրդի կեանքին և անոր զարգացման մէջ:

Ինչպէ՞ս կարելի է կատարել այս աշխատանքը:

Կարելի է երկու ձևով կատարել. Տիպելիուս կը մեկնի նախնական համայնքի պաշտամունքին և պաշտօններին, մանաւանդ քարոզչութեան: Առաքելներ ամէն բանէ առաջ քարոզիչներ էին. քարոզչութիւնը հիմնական տեղ կը զբաւէր համայնքի կեանքին մէջ. Յիսուսի մասին եղած առաջին աւանդութիւնը հիմնուեցաւ քարոզչութեամբ: Հոգեպալուստէն ետք Առաքելներ լեցուած Ս. Հոգւոյն շնորհներով, քարոզեցին փրկութեան մեծ աւետիսը և խորհուրդը, շնչաւորով մանաւանդ Քրիստոսի Չարչարանքը և Յարութիւնը: Իբրեւ նմուշ այս քարոզչութեան, Գործք Առաքելոցի մէջ ունինք Պետրոսի և Պողոսի ճառերը:

Ըստ Տիպելիուսի, Աւետարաններու մէջ ունինք նախ կարճ ասացումներ, որոնք մեղի կը ներկայացնեն Քրիստոսի շատ կարեւոր մէկ խօսքը կամ արարքը. Տիպելիուս գտնոնք կը կոչէ Paradigme (նշանաւոր խօսք): Օրինակ Քրիստոսի հետեւեալ խօսքերը. «Շաբաթ վասն մարդոյ եղեւ և ոչ եթէ մարդ վասն Շաբաթու» (Մարկոս Բ. 27): «Զի որ առնիցէ զկառն Աստուծոյ նա է իմ եղբայր և քոյր և մայր» (Մարկոս Գ. 35): Այս և ասոր նման խօսքեր իբրեւ օրինակ կը ծառայեն քարոզիչներուն՝ զՔրիստոս ներկայացնելու իբրեւ Մեախ և Փըրկիչ: Ըստ Տիպելիուսի, Հոս Քրիստոնէութիւնը տակաւին Պաղեստինեան սահմաններու վրայ է:

Ապա ժամանակի ընթացքին այդ ղէպերը պատմուած են աւելի մանրամասնու-

թեմաք և աւելի դարդարուն, ունկնդիրներու ուշադրութիւնը գրաւելու համար, և այս ձեւով յառաջ եկած են Novellen, որոնք կը պատմեն հրաշագործութիւններ և նկարագիր պատմութիւններ: Ըստ Տիպելիուսի, ասոնք յառաջ եկած են աւելի ուշ շրջանի և ոչ Պաղեստինի մէջ, այլ՝ Հելլենական աշխարհին մէջ:

Քրիստոնէական համայնքին մէջ այս ձեւով կարելի է բացատրել վերոյիշեալ գրական երկու սեռերը կամ ձեւերը: Եւ հոս, ըստ Տիպելիուսի, գրական տեսակետով ունինք թանկարկն չափանիշ մը՝ որոշելու ասոնց ժամանակը: Novellen-ներ, առաջին քարոզիչներէն չեն դար մեղի, այլ ասանուն հեղինակներէ. յետ ձեւով Տիպելիուս կը հաւանի Աւետարանական հատածներու նախնական վիճակները գտնել:

Տիպելիուսի վերոյիշեալ մեթոտը Ս. Գրոց դիտնականներու կողմէ բուռն քննադատութեանց ենթարկուած է, զայն նկատելով շատ արուեստական, անբաւարար, և հեռու՝ իրականութիւն ըլլալէ: Ի՞նչ իրաւունքով, օրինակ, կրնանք ըսել թէ Novellen-ն'ը ուշագիտելու շարժանքն ունի եկած են: Գործք Առաքելոցի մէջ գտնուող նախնական ուսուցումները նման իրաւունք մը մեղի չեն տար: Պատմութեան իրկու ձեւերն ալ կարելի է գործածել, մէկէն միւսին անցընել կախում ունի քարոզիչէն և ունկնդիրներէն: Մին կամ միւսը կարելի է գործածել, ճաշակի հարց մըն է և ոչ թէ ժամանակի. կարելի չէ մէկը միւսին հաղորդել: Եւր Պօղոս, Պետրոս կամ ուրիշ առաքել մը կը քարոզէր, երբեք չէր հարցնիր թէ իր քարոզչութիւնը Paradigme է թէ Novellen, այլ՝ կը քարոզէր:

Պուլթման կը հետեւի ուրիշ մեթոտի մը. կը մեկնի Աւետարաններու բնագիրներէն և կը փնտռէ անոնց կազմաւորման և ձեւաւորման շարժումները: Կը նկատէ թէ բազմաթիւ շարժումներ գեր խաղաղած են նոյն հատուածի կազմութեան մէջ: Ան կը փնտռէ թէ ինչպէ՞ս այդ հատուածը մտած է աւանդութեան մէջ և ինչպէ՞ս կարելի է այդ հատուածին նախնական ձեւը գտնել:

Գտնել իրեն Քրիստոնէական համայնքը, մղուած ներքին անհրաժեշտութենէ մը,

ստեղծած է գրական զանազան սեռեր, ինչպէս Իմաստութեան Խօսքեր, Վախճանաբանական Խօսքեր, Հրաշքներու Պատմութիւններ, եւն.: Անգամ մը որ ստեղծուեցան անոնք, հետզհետէ կ'աճին և կը զարգանան. ըստ Պուլթմանի՝ աւանդութիւնը կը կատարելագործէ «Ձեւերը»:

Որոշ է թէ ժողովրդական աւանդութիւնը յատուկ կեանք մը ունի, կարգ մը օրէնքներու կը հետեւի: Պատմութիւնը աւելի կենդանի զարգնելու համար անուղղակի խօսքերէ ուղղակի խօսքերու կ'անցնին, մանրամասնութիւններ կ'աւելցուին, աւելի կը գունաւորուին դէպքերը, հերոսներ կ'անձնաւորուին և անոնց բերին մէջ խօսքեր կը դրուին:

Այսպէս, օրինակ, Պուլթման կը նկատէ որ հաջուստ մարդը որ կը մօտենայ Յիսուսի և կը հարցնէ թէ ի՞նչ ընէ որ արժանայ Աստուծոյ արքայութեան, Երիտաւարք մըն է ըստ Մատթէոսի (Մատթ. ԺԺ. 20), Խաւսեցած տարիքի Խաւսած մարդ մըն է՝ ըստ Դուկասու Աւետարանին:

Պուլթմանի այս մեթոտը կրնայ մեղի օգնել Աւետարանական բնագիրներու ուսումնասիրութեան համար, և նոյնիսկ հետաքրքարական է: Բայց Պուլթման կը չափաանցէ երբ շարժառիթներէն կ'անցնի վարդապետական գեղանի: Իրեն, Յիսուսի այսինչ խօսքը դրուած է Աւետարաններու մէջ՝ արդարացնելու Եկեղեցւոյ այսինչ սովորութիւնը:

Ըստ իրեն, Յիսուսի Հրէից հետ ունեցած վիճարանութիւնները պատմուած են Աւետարաններու մէջ, լուսարարներու այն հարցերը, որոնք վճիռ առաքելայ էին առաջին Քրիստոնէաներու և Հրէից միջեւ, օրինակ պահեցողութեան հարցը (Մարկոս Բ. 20), Եւրաթ օր սուրբ պահելու հարցը (Մարկոս Բ. 27) եւն.: Պուլթման տակաւին աւելի առաջ երթալով կ'ըսէ թէ դրուագներ պատմուած են իբրեւ հիմ Ժողովուրդներու Քրիստոնէական նախնական հաստատութիւններ և պաշտամունքներ: Օրինակ Մարկոս Բ. 10-ը յիշուած է՝ արդարացնելու նախնական եկեղեցւոյ պաշտամունքին մէկ կէտը, այսինքն՝ մեղքներու թողութիւն տալու իշխանութիւնը. «Այլ զի գիտաստիճեթ է իշխանութիւն ունի որդի մարդոյ ի

վերայ երկրի թողուլ զմեզս»:

Մարկոսի ԺԴ. 17 դուրի 22-25 համարները գրուած են տրդարացնելու եկեղեցւոյ մէջ կատարուող հաղորդութեան Ս. Թորոշուողը: Յիսուսի մկրտութեան դէպքերը պատմուած են գրուած են՝ արդարացնելու եկեղեցւոյ մկրտութեան սովորութիւնը:

Պուլթմանի այս նկատողութիւնները թերեւ բոլորովին դատապարտելի չեն և երբեմն օգտակար՝ Աւետարանական կաթոժը հաստատածներու բացատրութեան համար: Կրնայ ըլլալ որ այն յիշատակները, զորս ունինք Աւետարաններու մէջ Քրիստոսի մասին՝ ընտրուած են համայնքին կողմէ, որովհետեւ անոնք կը հիմնէին կեանքը և վարդապետութիւնը նախնական եկեղեցւոյ: Բայց Պուլթման և իր զարոցը շատ աւելի ուսով կ'երթան և կը չտիպանցեն, երբ կ'ըսեն թէ աւանդութիւնը ո՛չ միայն հաւաքած և ընտրած է Աւետարանական նիւթերը, այլ զանոնք հնարած ու անդձած է: Ըստ իրեն, Աւետարանական գրեթէ բոլոր նիւթերը ստեղծուած են Քրիստոնէական նախնական համայնքին կողմէ: Յիսուս երբեք պաշօքի, ծոմապահութեան և Շաբաթի մասին բան չըսաւ, Երուսաղէմի առաջին Քրիստոնեաներն են որ զանոնք հնարած են Հրէից հետ իրենց ունեցած վէճերու ընթացքին, և իրենց պաշտպանած տեսակէտներուն աւելի ուժ տալու համար այս խօսքերը գրուած են Տիրոջ՝ Յիսուսի բերնին մէջ:

Օրինակ, Յիսուս անկասկած արտասանած է սա խօսքը. «Խիթէ մա՛րթ ինչ իցէ որդոց առաջաստի, մինչ ընդ նոսա իցէ փեսայն, պահելը» (Մարկոս Բ. 19): Բայց այս խօսքին շարունակութիւնը՝ «Յորքան ընդ իւրեանս ունիցին գիեսայն ոչ է մարթ պահել: Այլ եկեղեցին աւուրք, յորժամ վերապիտի նոցանէ փեսայն և ապա պահեցնցին յաւուրն յայմիկ» (Մարկոս Բ. 19-20) համայնքին ստեղծումն է, համայնքն է որ այս խօսքը Քրիստոսի բերնին մէջ գրած է՝ արդարացնելու պահեցողութեան իր սովորութիւնը:

Քրիստոս ըսած էր. «Ահա ապիկ մայր իմ և եղբարք իմ» (Մարկոս Գ. 34), քաղովիւր աւելցուցած է. «Զի որ առնիցէ զկամս Աստուծոյ նա է իմ եղբայր և քոյր

և մայր» (Մարկոս Գ. 35): Քրիստոս ըսած էր. «Ոչինչ է պիտոյ բռնիկ ողոնց՝ այլ հիւանդաց»: Այս խօսքին աստուածաբանական տարողութիւնը չնշտելու համար, քարոզիչը աւելցուցած է. «Ոչ եկի կոչել զարգարս, այլ զմեղաւորս» (Մարկոս Բ. 17):

Եթէ, կ'ըսէ Պուլթման, Paradigme-երը կրնային այսքան ձեւափոխութիւննց ենթարկուիլ ժամանակի ընթացքին, Novellen-ները, որոնք նոյնպէս արժանաւորութիւններ և զուանգեղ պատմութիւններ կը պատմեն, կրնային շատ աւելի ձեւափոխութեանց ենթարկուիլ:

Ըստ Պուլթմանի, Քրիստոս կրնար աջիկ խօսքը արտասանել կամ այսինչ տարբեր կատարել, բայց մենք ի՞նչ միջոցներով կրնանք զանոնք պիտոյալ: Քրիստոսի և մեր միջեւ կը գտնուի Համայնքը, որմէ կու գայ աւանդութիւնը և որ մեկնաբանած է պատմական իրականութիւնները: Մենք կրնանք պիտոյալ ինչ որ կը խօսուէր և կը պատմուէր Քրիստոսի մասին, բայց չենք կրնար գիտնալ իրապէս թէ ի՞նչ ըրաւ կամ ըսաւ Քրիստոս. մենք Քրիստոսի մասին ունինք այն հաւատքը՝ զոր ունէր Քրիստոնէական նախնական համայնքը: Այս կէտին մէջ Տիպելիուս նուազ ծայրահեղ է, մինչ Պուլթման շատ արմատական է: Ան կ'ուղէ պատմական Յիսուսը և հաւատքի Քրիստոսը իրարմէ անջատել:

Պուլթմանեան այս թէզը խիստ կերպով քննադատուած է Ս. Գրոց արդի մեծ գիտնականներու կողմէ իբրեւ ոչ հիմնական, արուեստական և ծայրահեղ թէզ մը: Աւետարանիչները թերեւ չուզեցին «Պատմութիւն» մը գրել, այս բառին իր այսօրուան իմաստով, բայց վստահաբար ունեցան պատմականութիւն (Historique) մտահոգութիւն: Քարողիչներ ամէն ինչ չկատմեցին Յիսուսի մասին, բայց ինչ որ պատմեցին՝ ուղեցին որ հաստատուն, ամուր և ճշմարիտ ըլլայ:

ՆԵՐՍԵՆԷ ՎՐԴ. ԲԱՊՈԻՃԵԱՆ

(Շար. 2)

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Տ Ի Պ Ա Ր Կ Ր Օ Ն Ք Ը

Կրօնից պատմութիւնը ցոյց կու տայ թէ նախաժամանակներէն սկսեալ մինչեւ այսօր մարդկային ցեղին մէջ երեւան եկած են այլազան կրօնքներ: Գրեթէ իւրաքանչիւր երկիր եւ իւրաքանչիւր ազգ ունեցած է իր կրօնքն ու կրօնական հաստատութիւնները, միջնախալի պայմաններուն համեմատ: Իսկայ ամէն ազգ ոչ միայն իր դաւանած կրօնքը լաւագոյնը համարած է, այլ իրը աւելի ուղիղը նկատելով՝ միւս կրօնքները սուտ անուանած է: Ասիկա յառաջ եկած է կրօնի մասին սխալ ըմբռնումէ մը, լաւ եւս է ըսել՝ կրօնքին ծագման սխալ բացատրութենէ մը:

Հին ատեն մարդիկ կը խորհէին թէ Աստուած միայն մէկ կրօնք տուած է մարդկութեան. և քանի որ իրենցը չիտակ և ուղիղ կրօնքն է, ուստի իրենցմէ դուրս բոլոր տարբեր ազգերու կրօնքները պէտք է որ սխալ ըլլան: Քրիստոնեաներ Մահմետականութեան մէջ հոգեւոր արժէք չէին տեսներ, Մահմետականներ իրենց կրօնքը Քրիստոնէութենէ և Հրէութենէ վեր կը դասէին, Հրեաներ Քանանացիներու կրօնքը կը ծագրէին (Գ. Թագ., ԺԼ. 27): Պուստայականութիւն և Զրադաշտականութիւն դիրար կ'արհամարհէին: Մովսէսականութիւնը ինչպիսիք միայն Աստուծոյ կողմէ յայտնուած կրօնք կը ճանչար և Քրիստոնէութիւնը իրմէ գերադաս չէր համարեր, մինչ Քրիստոնէութիւնը դաւանողներ զայն ամենէն չիտակ կրօնքը կը սեպէին՝ որ Աստուծոյ կողմէ մարդկութեան յայտնուած է:

Մակարայ կրօնից բաղդաստական ուսումը (Comparative Religions), սը հազիւ հարիւր յիսուն տարուան գիտութիւն մըն է և որ կը կաղմէ արգի աստուածաբանութեան մէկ ճիւղը, իր մանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ եկաւ ցոյց տալու, թէ կրօններու ծագումը նոյն պատճառի արդիւնքն է, և այդ պատճառը չէ այլ ինչ՝ բայց եթէ մար-

դուն Հողեկան բնազդը: Մարդը, իրրեւ Հողեւոր էակ, օժտուած է այս հողեւոր բնազդներով, ինչպէս Ֆիդիքական էակը տոլորուած է Ֆիդիքական միտումներով, իմացական էակը՝ իմացական հակումներով, և ընկերական էակը՝ ընկերական ընդունակութիւններով: Քանի որ կրօնքը արտաքին չէ՝ այլ ներքին, առարկայական չէ՝ այլ ենթակայական, և ստացական չէ՝ այլ ընդոճին, հետեւաբար ո՛ւր որ մարդ ապրած է, հոն կրօնք մը ի յայտ եկած է, հոգ չէ թէ նախնական ձևով, բնապաշտական, հայրապաշտական, բազմաստուածութեան և կամ միաստուածութեան դաւանանքով: Կրօնից բաղդաստական ուսումը կրօններու ծագումը միեւնոյն պատճառին վերադրելով, անոնց մէջ ներքին կապակցութիւն և կամ միութիւն մը գտած է:

Կրօնքներ ալ բարելւրումի տիեզերական անյիղի օրէնքին կը հետեւին: Կրօնական հաւատքի մէջ այն բոլորը որոնք աւելի օգտակարութիւններ ունեցած են մարդկային ընկերութեան՝ անոնք վերապրած են տարբեր կրօնքներու մէջ, զտուած ու այլախիտուած: Լաւագոյնին վերապրումը ուստի կրօնքներու համար ալ իրականութիւն մըն է: Մարդիկ որքան որ բարձրացած են մշտնջող և ազնուացած՝ կրօնական փորձառութեամբ, նոյն համեմատութեամբ ալ նախնական կրօնքներ աւելի տուած են միջակ կրօնքներու, միջակներ՝ աւելի բարձրներու, իսկ բարձր կրօնքներ՝ բարձրագոյնին: Ուրիշ խօսքով, բնազդատեղութիւնը տեղի տուած է կենդանապաշտութեան, կենդանապաշտութիւնը՝ հայրապաշտութեան, հայրապաշտութիւնը՝ բազմաստուածութեան, բազմաստուածութիւնը՝ միաստուածութեան, իսկ միաստուածութիւնը՝ քրիստոնէութեան: Այս իսկ պատճառաւ, և ճիշտագոյն կրօնքներու լաւագոյն յատկութիւնները վերապրած են հրէական մէջ,

հրէութեան ալ լաւագոյն տարրերը կը վերապրին այսօր ջրիտոտնէութեան մէջ:

Կրօնից արդի բաղդատական ուսումը դիտական մեթոտով վերլուծելով մարդկային ցեղին մէջ ստեղծուած կրօնքներուն իւրաքանչիւրին բաղդատական տարրերը, հրեական բերած է անոնց համեմատական արժէքը, առանց անգիտանալու ե կամ քուտ համարելու սակայն անոնց պատմական գոյութիւնը: Անմիտելի իրականութիւն մըն է թէ ամէն կրօնք իր վրայ ժամանակի ե իր միջավայրի պայմաններուն դիմացդումները կը կրէ, բայց ամէն կրօնք միջավայրի ծնունդը չէ: Կրօնքը մարդուն ներքին պրօնապան փորձառութեան կը բխի. ժամանակը, միջավայրը ե քաղաքակրթութեան պայմանները միայն ձեւ կու տան ե կ'ազդեն անոր արտայայտութեան վրայ, միանգամայն ազդուելով անկէ փոխադարձաբար:

Արդի տեսակէտով կրօնքին ո՛չ թէ մէկը միայն ուղիղ է իսկ միւսները բոլորովին սուտ, խաբարք ե կամ չիմծու, այլ՝ իւրաքանչիւր կրօնք, ունենալով հանդերձ իր ծնունդը արդարացնող պատմահոգեբանական ու քննաստական պայմաններ, մարդկային ցեղին կրօնական փորձառութեան արդիւնքն է: Աստուածաբանութեան արդի ուսանողը կրօնքները կ'ուսուննասիրէ անոնց համեմատական արժէքը ճշգիւլ համար ե ոչ թէ անոնցմէ մէկը միայն ուղիղ համարելու ե միւսները սուտ յայտարարելու կանխատուումով ե կամ նախապաշարմտով:

Երաժշտական եղանակ մը գեղեցիկ կ'անուանենք երբ ուղղակի խօսի մեր սրտին ե ցուղէ ու վերացնէ մեր զգացումները, բայց այսպիսի քնտիր եղանակի մը գոյութիւնը նուազ գեղեցիկ եղանակներուն արժէքը միթէ կրնա՞յ ոչնչացնել: Նոյն ձեւով, մարդկային ընկերութեան պատմութեան մէջ լաւագոյն կրօնի մը ներկայութիւնը, լաւ կամ միջակ տարբեր կրօնքներուն գոյութիւնը չի կրնար ուրանալ:

Մարդը, որպէս գեղասէր էակ, որքան նուրբ ճաշակի մը տրեանք, նոյն համեմատութեամբ ալ աւելի գեղեցիկ եղանակներ որոնելու կը ձգտի. նոյնպէս մարդիկ որ-

քան դարգանան բարոյապէս ե հոգեւոր մշակութիւնով՝ նորձրան աւելի կը հետաքրքրուին գտնելու կրօնք մը ե կամ կրօնական դոյնթիւն մը, որ լիովին դոհացնէ իրենց հոգեկան նրաքցած ճաշակները ե իրենց հոգիին խորունկ ծարաւը: Ուստի, մարդկային միտքը առաջին օրէն հարցուցած է շարունակ ե այսօր ալ կը հարցնէ հետաքրքրութեամբ, գիտնալու համար թէ ո՞րն է տիպար կրօնքը:

Ա. Տիպար կրօնքը գիտութեամբ հետ մընթաց կը քալէ:

Արդի իմաստով ո՛չ կրօնքը գիտութեան ե ո՛չ ալ գիտութիւնը կրօնքին հակառակ ընթացք մը ունի: Առանց կրօնքի գիտունը՝ սկիզբովի, իսկ առանց գիտութեան կրօնաւէրը՝ մոլորականութեան գերի է, նախապաշարմտի ու տգիտութեան թանձր խաւարով չըրապատուած՝ շատ անգամ կրօնքը պաշտպանելու տեղ անգիտակցաբար կը վարկարեկէ, չիներու տեղ կը քանդէ: Թէեւ աւելի լաւ է ըլլալ տգէտ կրօնաւէր քան թէ անկրօն ե կամ աննկարագիր գիտուն մը, բայց ե անպէս երբ կրօնքը ե գիտութիւնը միանան իրարու՝ անհատը աւելի բազմակողմանի, աւելի երջանիկ ե աւելի օգտակար կը դառնայ ե նոյն անհատներէ բաղկացեալ համայնքներն ալ բաղդատմամբ աւելի դիւրաւ կը յառաջդիմեն: Կրօնքը անցեալին օգնած է գիտութեան, դիտութիւնն ալ փոխադարձաբար նպաստած է կրօնքին: Անոնք թուչունի մը երկու թեւերուն կը նմանին. որեւէ մէկուն բացակայութեամբ մարդկութիւնը կը կազայ, չի կրնար բարձրանալ ե ներդաշնակ կենցաղի մը տիրանալ:

Մոլեռանգ ջրիտոտնեաներ կան՝ որոնք նախապաշարուած են գիտութեան դէմ, միւս կողմէ՝ անհաստ գիտուններ ալ կան, որոնք սխալ գաղափար ունին կրօնքին մասին, իրենցմէ ներս կրօնական մշակութիւն պակասին պատճառաւ: Եկե՛յո անուն Ֆրանս սացի հեղինակ մը, իր դրած «Ապագայի Անկրօնութիւնը» անուն գրքին մէջ, կրօնքին դերը վերջացած կը նկատէ ընկերութեան մէջ, ե կը խորհի թէ յետ այսու դիտութիւնն է մարդոց լաւագոյն ու վերջնական կան կրօնքը: Իսկ ուրիշ Ֆրանսացի հեղի-

նակ մը, Օհիւսթ Սասպաթիէ, իր «Կրօնի Փոխոտփայտութիւն» գրքին մէջ, ընդհանրապէս «Արարդ անբաժնիլ կերպով կրօնական էակ մըն է» կ'ըսէ: Այս երկու Փրանսացի Հեղինակներէն առաջինին մէջ կը պակսի կրօնքի մշակոյթը, և զարմանալի չէ որ կրօնքի մասին իր ունեցած դադափառներն ալ լայնողական են ու միակողմանի: Իսկ Սասպաթիէ՝ զարդացուցած ըլլալով իր կրօնական քննադատները, տիրացած է Հոգեկան բարձր տեսիլներու և կրօնքի նկատմամբ իր արտայայտութիւններն ալ շատ տրամաբանական են, իրր գիտուն ու իմաստասէր:

Ինչպէս որ զիտունը կրօնքը ատելով ահոր բարձր տեսիլներէն զուրկ կ'ապրի, նմանապէս կրօնք մը դիտութիւնը արհամարհելով՝ միակողմանի կը մնայ, և չի կրնար յառաջդնել, նամանաւոր ներկայ դարուս քաղաքակրթութեան բազմակողմանի պահանջներուն առջև: Բայց կրօնք մը երբ քայլ կը պահէ ժամանակի գիտութեան հետ, թէ՛ չի հինար և թէ՛ չի դատապարտուի դադրեցնելու իր գոյութեան իրաւունքը:

Բ. Տիպար կրօնքը ներդաշնակօրէն կը համապատասխանէ մարդկային հոգեկան պահանջներուն:

Ամէն կրօնք իր մէջ ունի որոշ չափով զգացում, բանականութիւն, իմացական դատարարականութիւն, միսթիքականութիւն, բնկերակրօնական գործնական պատուէրներ, վերացական ձգտում կամ Հոգեւոր յափշտակութիւն: Բայց կրօնքներէն ոմանք այս տարրերուն մէջ մասին չափին աւելի կարեւորութիւն տուած են և միւսները՝ անտեսած: Օրինակ, Հրէութիւնը զգացումը աւելի զարդացուցած է քան թէ բանականութիւնը և դարձած՝ ծիսական կրօնք: Սալայն Թունաստանի Հին կրօնքը զգացումէ աւելի բանականութիւն մշակած է և եղած բանապաշտ կրօնք, այժմու ուղղափառ բողոքականութեան նման, որ ունի տեղիմայապաշտ բնթացք մը: Հռոմէի նախկին կրօնքին մէջ աւելի մշակուած էին կարգապահութիւնն ու օրինապահութիւնը քան թէ կրօնքին ներքին փորձառութիւնը, այնպէս որ ան եղած էր նուիրապետական և ձեւական կրօնք մը, ինչպէս պապականութիւնը:

Թիւնը ներկայիս: Պուտտայականութիւնը աւելի կարեւորութիւն րնճալած է տիւր պաղապարներու և միսթիքականութեան քան զործնական կեանքի, Հետեւաբար եղած է յոռետես, մեղամաղձոտ և վերացական կրօնք մը, ինչպէս որ միջին դարու վանականութիւնը ենթարկուած է նոյն միակողմանի կեանքին: Զրադաշտականութիւնը աւելի քարոզած է ընկերական և բարոյական իրանք մը քան վերացական գաղափարներ, և թէեւ գործնական եղած՝ բայց մնացած է տուանց տեսիլի և առանց դադափարական ձգտումներու, ինչպէս շատ մը անկրօն քաղաքավար մարդիկ ներկայիս:

Լաւագոյն կրօնքը, սակայն, որքան կը մշակէ զգացումը՝ նոյնքան ալ կը դարձանէ քանականութիւնը. որքան հաւատացեալը կ'առաջնորդէ վերացական բարձր տեսիլներու՝ նոյն համեմատութեամբ զայն կը տանի գործնական ու դրական կեանքի: Որովհետեւ, որքան հաւատքը մեծած է առանց գործի, նոյնքան գործն ալ մեծած է առանց հաւատքի. այս երկուքը իրարու լրացուցիչները պէտք է ըլլան: Այլ բոլորով, լաւագոյն կրօնքը ներդաշնակօրէն և լիովին պէտք է համապատասխանէ այս բոլոր Հոգեկան պահանջներուն:

Գ. Տիպար կրօնքը կ'աճի դարձի ի դար:

Տիպար կրօնքին յայտնութիւնը շարունակական է: Կրօնք մը երբ կը շատանայ իր ունեցած ներկայ լոյսով և կամ կը դժանայ անցեալի մէջ իր ստացած ներշնչումներով, չի կրնար ուղիղ դարձի ի դար, մարդկային ցեղին իր կենսունակ ու լաւագոյն կրօնքը: Անիլ, նորագույն և վերածնունդ ունենալ՝ կենսաբանական տարրական պայմաններն են: Լաւագոյն կրօնքը մարդկային ցեղին բարձրագոյն ու զեղեցկադոյն կեանքն է: Այս կեանքը եթէ պիտի պահէ իր գոյութիւնը, պէտք է արտաքին կապաւններով ու կաշկանդումներով բեռնաւորուի, այլ՝ աղատ պէտք է ձգուի ամէն օր ընդունելու նոր ներշնչում, նոր յայտնութիւն և նոր տեսիլներ: Երբ աճումը դադրի՝ կեանքը կը սկսի խամրիլ և նոյն համեմատութեամբ կը պակսի անոր օգտակարութիւնն ու ընկերական շահեկանութիւնը:

Կրօնքներու պատմութիւնը որքան կրկին

ու կրկին ուսումնասիրենք՝ այնքան խորապէս կը համոզուինք թէ աստուածայայտնութեան խողովակը մարդկային միտքն է: Մարդիկ զԱստուած կը ճանչնան այն աստիճան՝ ինչ աստիճան որ իրենց կրօնական փորձառութեան և բանականութեան լրայէն կ'առաջնորդուին: Հինգ տարեկան մանուկը կը տիրէ իր հայրը, բայց այնքան չի ճանչնար զայն որքան կը ճանչնայ տասը, քսան և կամ քսանհինգ տարեկան հասակին մէջ: Մանուկը քանի կը շարունակէ իր յարաբերութիւնը իր հօրը հետ և կը մեծնայ իմացականութեամբ՝ այնքան օրըստօրէ աւելի կը դժաւատէ իր հօրը նկարագրին արժէքները: Նմանապէս, մարդիկ որքան յարաբերին Աստուծոյ հետ և բարձրանան մշտեով՝ նոյն համեմատութեամբ կը պայծառանայ իրենց հոգեւոր տեսութիւնը, որով կը տիրանան աւելի բարձր տեսիլներու, յայտնութիւններու և Աստուծոյ մասին աւելի յստակ գաղափարներու:

Աստուած նոյն Աստուածն է, հոգեւոր իրականութիւնները նոյնն են, բայց մարդն է որ կը փոխուի: Մական երբ մարդը փոխուի դարձէ ի դար և կրօնքը մնայ նոյնը, և կամ իր կրօնքին բացատրութեան եղանակը, մեթոտներն ու արտաքին ձեւերը մնան անշարժ ու անշեղի, այդ պարագային խնդրոյ տարակալ կրօնքը չի կրնար ժամանակի պահանջները լրացնել և տեղի կու տայ ուրիշ կրօնքի մը, կամ՝ այդ կրօնքին հետեւողները, խզելով ամէն յարաբերութիւն իրենց պաշտած կրօնքէն՝ կ'առաջնորդուին անտարբերութեան, հետեւաբար՝ անհաւատութեան:

Լաւաղոյն կրօնքը սակայն կ'աճի շարունակ իր նորանոր յայտնութիւններով, իր արդշական, ծիսական և վարդապետական ըմբռնումներով ու ներքին հոգեւոր փորձառութեամբ, չթողուր որ իր հետեւողները զինք պաշտելէ ու սիրելէ դադրին:

Գ. Տիպար կրօնքը հոգեւոր է էապէս և ինպիմ:

Կրօնքի մը բարձրագոյն նպատակակէտն է մարդը՝ Աստուծոյ, և զԱստուած՝ մարդուն մօտեցնել, որով այս երկուքին միջեւ կենսական յարաբերութիւն մը ստեղծել, որպէսզի մարդ շարունակ մերձեցնուի ունե-

նալով իր Արարչին՝ ներշնչուի Անկէ, և գեղեցաբար ու գոհիկ կեանքէն օրըստօրէ վեր բարձրանալով՝ կատարելութեան հասնի և երջանկանայ: Երբ մարդ սիրէ զԱստուած և ստեղծուի Անոր գաղափարներով և գաղափարականներով, ու իբր Անոր պատկերովը ստեղծուած էակ՝ օժտուի Անոր ներկայութեամբ, իսկոյն կը շտուգուի իր բոլոր յարաբերութիւնները մարդոց հետ և կը դառնայ օգտակար անհատ մը իր ազգին ու ցեղին: Այս է մարդուն համար ընական կեանքը, և այս է կրօնքի մը դերը ընկերութեան մէջ: Ուստի կրօնք մը կը դադրի կրօնք ըլլալէ՝ երբ մոռցած իր այս հոգեւոր կոչումը, կը դրաղի աշխարհիկ խնդիրներով, սին վիճաքանութիւններով և սնտոի հակահաստութիւններով, թէև անիկա պէտք է ուղղութիւն տայ քաղաքական, տնտեսական և ընկերային առօրեայ կեանքին, առանց տակաւին ենթարկուելու անոնց ազդեցութեան:

Մարդկային հոգիին մէջ խորունկ ծառաւ մը կայ և սրտին մէջ սաստիկ տենչ մը՝ զԱստուած գտնելու և Անոր հետ ապրելու: Ուստի կրօնքի մը բոլոր ծէսերը, ուսուցումները, երաժշտութիւնը և պաշտամունքները միջոցներ են՝ անհատը առաջնորդելու ուղղակի Աստուծոյ, յազեցնելու համար այս խորունկ ծառաւ և զոհացնելու այս սաստիկ տենչը: Զուակ մը երջանիկ է երբ կը բռնէ իր հօրը ձեռքէն. նմանապէս, մարդը ուրախութեամբ յի է՝ երբ Աստուծոյ հետ կը քայլէ և Անոր կենսատու շունչովը կ'ապրի իր կեանքը: Յիսուս ըսաւ. «Ինչպէս զո՛ւն, Հայր, իմ մէջն ես և ես քու մէջդ, անոնք ալ մեր մէջը մէկ ըլլանք» (Յովհ. ԺԷ. 21): Ասիկա կրօնական խորունկ փորձառութեան հարապատ մէկ արտայայտութիւնն է:

Կրօնական տիպար դրութիւնը կը զգուշանայ Մահմետականութեան աշխարհիկ ձգտումներէն, Մովսիսականութեան ծիսաւճալական ընթացքէն, Պուտտայականութեան յոռետես ու մեղամաղձոտ վարմունքէն, այլ՝ նուիրումով իր հոգեւոր բարձր կոչումին, կրօնքը կը նկատէ մարդուն համար և ո'չ թէ մարդը՝ կրօնքին համար: Կրօնք մը տիպար է եթէ ուղղակի խօսի մարդու հոգիին:

Այս տիպար կրօնքը քրիստոնէութիւնը միայն կրնայ ըլլալ, երբ ուղիղ ըմբռնուի և միաժամանակ հեռու պահուի անոր մոլեռանդ առաջնորդներուն աշխարհիկ փառամոլութիւններէն:

***

Հայ ժողովուրդը բարեբախտ է որ երկու հազար տարիներէ ի վեր այս տիպար կրօնքին բարձր ներշնչումներուն տակ ապրած է: Այս լաւագոյն կրօնքը՝ իր անմիջական ազդեցութեան ներքեւ, ստեղծած է մեր ժողովուրդին մէջ հոգեւոր կեանքի բարձր ուրրոտները սաւառնող Նարեկացիի նման կրօնաշունչ բանաստեղծներ, Լուսաւորչի նման հաստատուն հաւատքի տէր անձեր, Մեմրոպի նման ժրաշման աւետարանիչներ, Վարդանի նման հաւատքի դիւցազններ, Շնորհալիի նման կրօնական աշխատու հեղինակներ, Գր. Տաթեւացիի նման հաւատքի նախանձանդութեամբ լի քարոզիչներ: Քրիստոնէական կրօնքի կալուածին վրայ այս հաւատացեալ ու սուրբ մարդոց ներկայութիւնը ինքնին ցայտուն ապացոյց մըն է թէ այս տիպար կրօնքը յեղաշրջող ու կենսանորոգ ոյժ մը եղած է Հայ կեանքին մէջ:

Բայց անցեալի դրուադները այսօր մեզի համար օգուտ մը չեն ունենար, եթէ անոնցմէ ներշնչուելով՝ մենք ալ չհետեւինք անոնց գեղեցիկ օրինակին: Հիները՝ քրիստոնէութիւնը իրենց ժամանակի պայմաններուն յարմարեցնելով ներշնչուեցան անկէ:

Մենք ալ պէտք է այս տիպար կրօնքին արտայայտութեան եղանակը, ըմբռնումները, ուսուցման մեթոտները, երաժշտութիւնը, բեմասացութիւնը մեր ժամանակի պայմաններուն հետ հաշտեցնելով՝ վերածենք զայն կրկին մեր մէջ կենսունակ ոյժի մը. որպէսզի մեր նոր սերունդն ալ, առանց կաշկանդումի, ներշնչուի անոր բարձր զաղափարականներով և Հայ ժողովուրդի երկինքին վրայ, իբրեւ շողողուն աստղեր, փայլին դարձեալ նոր Լուսաւորիչներ, նոր Ներսէսներ, նոր Եղիշէներ, նոր Սահակներ, նոր Օձնեցիներ, մեր պատմութեան մէջ դարազրուի բացող կրօնական նորանոր հերոսներ ու ռահվիրաներ:

Քրիստոնէական տիպար կրօնքին ո՛չ բարձր ներշնչումներն պակասած են, ո՛չ յեղաշրջող ոյժը նուազած է, և ո՛չ ալ հոգեպարար պատգամները հինցած են: Ատիկա նոյնն է ինչ որ էր ասկէ երկու հազար տարիներ առաջ: Այսօր ալ անկէ կրնանք օգտուել, եթէ կարող ըլլանք անոր մօտենալ նոր տեսակէտներով և արդի նոր պայմաններով: Ներկայ քսաներորդ դարուն մէջ այս տիպար կրօնքը հին գէներով պաշտպանելու ճգնիւ, փոխանակ օգնելու՝ կը վտանդէ շատ անգամ անոր կենսական շահերը:

Քրիստոսի կրօնքը ոյժի անսպառ աղբիւր է և վեհ զգացումներու ներշնչարան, եթէ փոխանակ անոր կեղեւը պաշտելու՝ իւրացնենք անոր իսկական ոգին: Ահա ա՛յն ստեն անիկա է մարդկային ցեղին վերջնական ու տիպար կրօնքը:

Ֆրէզմօ, Գալիֆորնիա

ԳՐ. Ա. ՍԱՐԱՖԵԱՆ

Հ Ի Ա Ի Է Ր

Ձեզի որ ճամբուս՝ ինծ՝ հանդիպեցաք,
Քայեցինք պահ մը... գացիք-չըզարձաք.
Սիրտերնիս կէս մը իրարու բացինք,
Մէկտեղ խաղացինք, մէկտեղ խընդացինք.
Ձեզի ամենուդ, իմ խաղընկերներ,
Խընկաքոյր ազօթք, օրհնութիւն ու սէր:

Ամենուդ համար ունիմ խոր կարօտ,
Եկէք այս գիշեր ամէնքդ իմ մօտ.
Եկէք Պաղտատի լայն անապատէն...
Նահր-ըլ-Օմարէն... Վանէն, Սալմաստէն.
Ամենուդ համար սիրտս սեղան է բաց,
Վրան անխառն գինի և ցորենի հաց.
Ամենուդ սիրոյ հրաւեր կը զըրկեմ,
Եկէք հեղ մ'ալ ձեզ սուրբ սիրով զըրկեմ:

***

Արդէն աշունն է իջեր
Իմ սիրտիս մէջ և իմ շուրջն.
Ո՞վ գիտ այս քաղցր մըրմունք:
— Զա՛ն, մանկութիւն իմ բոկոտ,
(Այնքա՛ն հեռու, այնքա՛ն մօտ)
Մըրմունջովդ գիտ տանջէ,
Ես քու ձայնիդ եմ կարօտ:

Ք Ա Ռ Ե Ա Կ Ն Ե Ր

Կեանքէն ա՛լ ինծի ի՞նչ կը մընայ,
— Կարօտդ սիրտ մաշող անխընայ.
Վա՛խ ք'օտար հողերուն զայն յանձնեմ,
Օտար հողն իր լեզուն չիմանայ:

Եկեր եմ ես, կ'անցնիմ, կը գընամ,
Ես հագար ձեւերով կը մընամ.
Ես շաղուած եմ հողէ ու շաղէ ու շողէ,
Պիտ՝ նորէն ես անոնց միանամ:

Մ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ԼԵՌՆԵՐՈՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Համաբարձքիս ըզմեզ Տէ՛ր, առուել քամ
ըզգալի գթաբօրական ըզլեռն, յերկ-
նաբերձ և յիմամալի խորանդ:

Շաքալամ վարդավառի

Ճոհազգեսց Նորայր Սրբազանի

Երբեմն կեանքէն և աշխարհէն ալ յոգնած՝
Բարձունքներուն կ'երթայ հոգիս, սլացիկ:
Բարձունքներու՝ իմանալի, երկնայած,
Որոնց հասնիլ գո՛ւր կը տենչան հէ՛ք մարդիկ:

Խորհուրդ մը հոն կ'իջնէ վերէն ամէն օր,
Խորհո՛ւրդ մ'անհաս, խորին խորհուրդ և անհուն,
— Որ կը լեցնէ և կ'ընէ քեզ մարդ մը նոր,
Երկրպագու՝ ընդդէմ երկնի աստղերուն:

Թաքօրներուն այդ հեռաւոր, մեկուսի,
Վերացո՛ւր զիս, անէացո՛ւր քիչ առ քիչ,
Հոն հաղորդուիլ տուր ինձ նըման Յիսուսի,

Աստուածութեանդ խորհուրդովը նորոգիչ:
Այդ լուսեղէն կատարներուն երկնաբերձ՝
Փառացդ հազցուր. ինձի շողեր և հանդերձ:

ՀՄԱՅՆԱԿ ԳՐԱՆՆԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՀԱՅԵՐԵՆ ԴՆԱԳՈՅՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Տարւոյ ընթացքին (1964) լոյս տեսած «Բանբեր»ի 7րդ հատորին մէջ, էջ 275-295, Պր. Ռաֆայէլ Իշխանեան ունի մանրախոյզ յօդուած մը, ուր կը ջանայ ճշգրիտ հնագոյն հայերէն տպագրութեանց յաջորդականութիւնը: Դասաւորման իր աշխատանքը հիմնած է գլխաւորաբար այդ տպագրութեանց մէջ կիրարկուած շրջանակներու և զարդերու տեսակներուն վրայ: Յարգելի յօդուածագիրը կը զանազան էրեք տեսակ շրջանակներ և չորս տեսակ զարդեր: Այդ շրջանակներու մշտնաւարժեան աստիճանէն կը հետեւցնէ թէ ո՛ր գիրքը առաջ է տպուած և որ գիրքը ետքը: Իսկ զարդերու դրոշմաւորութիւնն ալ՝ աւելի ուշ սկսած համարելով, զարդէ գուրկ հատորները կը համարի աւելի կանուխ տպուած քան զարդ կրողները: Այս նկատողութեանց հիման վրայ ըստ յարգելի Յօդուածագիրն «Հայր-կական հնագոյն հրատարակութիւնների տպագրման յաջորդականութիւնը հետեւեալն է».

- Ուրբաթագիրք,
- Աղթարք,
- Պարզատումար,
- Տաղարան,
- Վասն Գանի (էջ 290):

Գալով Պատարագատետրին, որ մասնաշնչի չէ եղած իրեն, կ'ըսէ. «Այս գրքի յիշատակարանը բազմիցս հրապարակուել է. այնտեղ նշուած Զկի-ն մեր այժմեան թուականութեամբ 1513 համարելը, միանգամայն ճիշդ պէտք է ընդունել: Այսինքն՝ Պատարագատետրը Պարզատումարից յետոյ է տպագրուել: Այստեղից եզրակացութիւն. Պատարագատետրի մէջ պէտք է դրոշմուած լինեն Պարզատումարի 16 շրջանակները (Թ. 9-24) և ոչ Ուրբաթագրքինը (Թ. 1-8): Բացի այդ Պատարագատետրում պիտի լինեն Պարզատումարի մէջ օգտագործուած երկու զարդերը (հնարաւոր է նաեւ, որ այնտեղ լինեն բոլոր չորս զարդերը)» (էջ 290-291):

Գոհացում տալու համար Մեծ. Յօդուածագիրն և այլ բանասէրներու, ջանացինք Ս. Յակոբեանց «մատենադարանում պահ-

ւող Պատարագատետրի օրինակի վրայ ստուգել վերոյրեալ ենթադրութիւններու ճշգրտութիւնը: Ստորեւ կը ներկայացնենք մեր քննութեան արդիւնքը:

1.— Պատարագատետրի մէջ դրոշմուած են (պրակ Ա, Գ, Ե.) Պարզատումարի առաջին ութ շրջանակները միայն (Թ. 9-16), բայց ոչ երկրորդ ութեակը (Թ. 17-24):

2.— Պատարագատետրի մէջ դրոշմուած են (պրակ Բ, Դ, Զ.) Ուրբաթագրքի յիշանակները (Թ. 1-8), որոնք կը տեսնուին նաեւ Աղթարքի առաջին մասին մէջ՝ չառ մշտնաւոր երեւոյթով:

3.— Պատարագատետրի մէջ զարդեր չեն օգտագործուած:

Այս իրողութիւնները մեզ կը մղեն եզրակացնելու թէ Պատարագատետրը տպագրուած է Պարզատումարէն առաջ: Այս վերջինի սկիզբը տեսնուող տարեթիւը, «Էնն հարիւր ու վաթսուս մէկն» [1512], այս պարագային կը ներկայացնէ ոչ թէ Պարզատումարի տպագրման թուականը, այլ՝ ձեռագրին պատրաստութեան տարին:

Ըստ այսմ հայերէն հնագոյն տպագրութեանց յաջորդականութիւնը կը ներկայացնէ հետեւեալ պատկերը.

- 1.— Ուրբաթագիրք,
- 2.— Պատարագատետր (Զկի 1513),
- 3.— Աղթարք,
- 4.— Պարզատումար,
- 5.— Տաղարան,
- 6.— Վասն Գանի:

Ուրբաթագիրքը Պատարագատետրէն մօտաւորապէս տարի մը առաջ տպագրուած համարելով՝ պահպանած կ'ըլլանք 1512 թուականը իբրեւ սկիզբ հայկական տպագրութեան:

Վերոյիշեալ հրատարակութեանց մէջ Պատարագատետրն է միայն որ յիշատակարան ունի: Թանկագին այդ տողերը աւելորդ չինք համարիք արտասովոր ստորեւ:

«Գրեցաւ սբ. տառն ի Զկի ի Ամ. ապահապարկ ի Վէնէ՛ճ որ է Վենետիկ Ծառնկըստոն, ձեռամբ մեղապարտ Յակոբին. ով որ կարդայք մեզաց թողութիւն խնդրեցէ Այ.՝ Ն. ԵՊՍ. ԾՈՎԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԵՐԱԺԻՇՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ

Ե. - Ժ. Ե. ԴԱՐ

Մ Ա Ն Օ Թ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Այս աշխատությունը բաժանվում է երկու մասի: Առաջինում խոսվում է Հայկական երաժշտության և Հայկական խաղաղության մասին ընդհանրապես, երկրորդում՝ Հայ մեծ երաժիշտ վարդապետների կենսագրությունների, գործունեության և ստեղծագործությունների մասին: Վերջումս էլ են մի շարք կարևոր տեղեկագրություններ:

Մ Ա Ս Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱՎԱՐԿ ԸԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԽԱՋԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Հայկական երաժշտությունը մարդկության երաժշտական այն հնագույն մշակույթներից է, որոնք ցարդ պահպանել են իրենց ազգային ինքնությունը ու կենսական ուժը: Հայ ժողովրդի երաժշտության զարգացման ժամանակաշրջանը հաղորամեաներով է չափվում: Նա ապրել է մոտ քսանհինգ դար:

Հայ քրիստոնեական եկեղեցու երաժշտությունը հիմնականում հաստատու է ամրապնդունց Գրեթի Գրեթի անվան, երբ բազմաթիվ կրոնական բաժանումներով թարգմանություններ են արվում, և Հայերեն լեզուով գրություններ են արվում: Երգեր և շարականներ: Առաջին շարականագիրներն են Ս. Սահակ Կաթողիկոս և Ս. Մեսրոպ Մաշտոց: Առաջինին է վերագրվում «Հայկապոլսի և զկարգն Աստուծոյ» իսկ Ս. Մեսրոպին՝ «Հայկապոլսի» Ուրան, Ե. Գրեթի առաջին կրոնական հիմք է դրում ոչ միայն դպրության, Հայ գրականության, այլև՝ Հայ եկեղեցական երաժշտության: Այս ժամանակից սկսվում Հայկական եկեղեցիներում ժամերգությունները կատարվում են Հայերեն լեզուով: Ուրան, եկեղեցական երաժշտություն էլ մերթադատվում է յոյն կամ առորի օտար ազդեցություններից և դառնում իր ինքնուրույն զարգացման ուղին: Ղազար Փարպեցին ակնարկում է թէ տալան այդ հին շրջանում երգում էին

«Մուրը Աստուծոյ»: Այս փաստն եւս ապացուցում է թէ արդէն Ե. Գրեթի սկսած մեր ժամերգություններն ու երգերը օտար ազդեցություններից մերթադատվում կատարվում էին Հայերեն լեզուով:

Այս հարցի վրայ աւելի ենք ծանրանում, որովհետեւ առանց Գրեթի Գրեթի հնարաւոր չէր լինի Աւետարանը թարգմանել, Հայերեն լեզուով կատարել եկեղեցական արարողությունները՝ որոնց զգալի մասը բաղկանում է երգերից և շարականներից, ուստի և երաժշտությունից: Այս տեսանկյունից ելնելով, մեր հոգեւոր երաժշտության հիմնադիրն ալեւք է նկատենք Ս. Մեսրոպ Մաշտոցին, որովհետեւ նա է եղել մեր գրեթի բոլորողն ու մեր առաջին երաժիշտ վարդապետը (Քանի որ մեր հոգեւոր երաժշտությունը ընդհանուր կապված է բառերի իմաստի հետ. առանց բառերի՝ եղանակներն էլ չէին լինի, և դրանց ստեղծողը Ս. Մեսրոպ Մաշտոցն է):

Ե. Գրեթի, մեր հոգեւոր երաժշտությանից առաջ, կար աշխարհիկ ժողովրդական երաժշտություն մը՝ որը առաջ և կենդանի էր ժողովրդի բերանում և մեհեմետներում: Սրա ամենամեծ տարածողներն ու պաշտպանները գուհաններն էին, մի խօսքով՝ աշխարհիկ երաժիշտները: Նոյնիսկ քրիստոնեական շրջանում երկար ժամանակ ունեցել ենք ոչ-հոգեւոր աշխարհիկ երաժիշտներ (թուրք լատ. սուլա), որոնք իրենց քաղցրալուր մեղեդիներով հարստացրել են մեր երաժշտության գանձարանը: Յայտնի է որ Ը. Դարում Ստեփանոս Սիւնեցու քոյրը՝ Սահակադուխտը, բազմաթիւ

երգեր է յօրինել և նրանց նշանաւոր տարածողներէրէ մէկն է Ֆիլիպ, որի մօտ Ք. Կաշխարհիկ և Հոգեւորական կու գային աշակերտելու և սորվելու նոր եղանակները» (1)։ Նա, դարի սովորութեան համաձայն, սովորեցնում էր վարագործի ետեւից։ միայն ձայնն էր լուում, իսկ ինքը թաքնուած էր վարագործի ետեւ։ «վասն պարկեշտութեան»։

Աշխարհիկ երաժիշտներէ մէջ նշանաւոր է նաեւ Վահան Գողթնեցին, որը եղել է Մ. երաժիշտ, Լ. Բանաստեղծ և որը բաժնորդի վրայ գողտրիկ երգեր է երգել։ Նա, ինչպէս պատմութիւնից յայտնի է, արաքներէջ թաքնուելով վերագառնում է հայրենիք։ Նշանաւոր և տաղանդաւոր երաժիշտ է եղել նաեւ Գողթնեցու քոյրը՝ Պոռովագուխաբը, որը մեր հոգեւոր երաժշտութեան մէջ մշտնութեամբ է իր եղբոր վրայ դրած գովերգութեամբ (զուցէ նա գրել է դրամաթիւ երգեր թէ՛ աշխարհիկ և թէ՛ կրօնական բովանդակութեամբ, բայց դժբախտաբար մեղ չեն հասել)։ Այս գովերգութիւնը կամ «Գովք»ը ցարդ երգում է մեր եկեղեցում Վահան Գողթնեցու տօնի ժամանակ։

«Ձարմանայի է ինձ քան ըզբզս

Երաժշտականաց ձայն, աղբաց քոց

Հընքնուեմք, ով երանելի Տէր ըվառեմք՝
Ընտրեմք յԱստուծոյ»։ (2)

Ե. Դարում մեր աշխարհիկ երաժիշտներէ Կ. երաժշտութեան առկայ լինելու մասին շատ թանկագին տեղեկութիւն կայ մեր սրտիս հօր՝ Մ. Պորենացու «Հայոց Պատմութիւն» գրքում։

«Ձուս պահեսցին խորժելով ինն (հեթանոսական ժողովրդական երգերը) որպէս լուծ, ժողովի կողմանն պինաւտ դաւառին Գողթնաւ, դու երգելով ունանց բաժնաւոր՝ դու լուսաբ իսկ ականջօք մերովք»։

Երկնէք երկին,

Երկնէք երկիր»։

Պէտք է ենթադրել որ այդ ժամանակում հեթանոսական շրջանից մնացած բազմաթիւ երգեր էին երգում Գողթնաւ երգիչներէ բերանով։ Սակայն դժբախտաբար Պորենա-

ցին միայն մի քանիսն է յիշատակել իր «Հայոց Պատմութիւն»-ում։ Այս կարճ բայց շատ թանկագին տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս թէ մեր Գողթնաւ երգիչները (զուսանները) ունէին բարձր ճաշակ, նրանք հին, աւանդական երգերը խնամքով պահպանում էին և բաժնորդ ու քնարով երգում տօնական օրերին, խնձրօքների ժամանակ, ինչպէս Պորենացին իր ակննով իսկ լսել է։ Պորենացու մօտ ոչ մի ակնարկութիւն չկայ հեղանակների մասին։ մենք էլ այժմ չգիտենք թէ ի՞նչ եղանակով էին երգում այդ գողտրիկ երգերը, սակայն թուում է որ Գողթնաւ երգիչների ճաշակն էլ իրենց դեռնաւոր դասերի համեմատ ու հոտն է ունեցել։

Հնում, ոչ միայն գուսանները կամ Գողթնաւ երգիչները նուագարաններով են կատարելիս եղել իրենց երգերը, այլ վանականներն էլ առաջերը և օղորդները նուագարաններով են կատարելիս եղել։ Յ. Օձնեցու այն վկայութիւնը, թէ «... և պարս է ուսումնասիրաց և խոնականագունիցն՝ նուագարանօք քնահարու լինել երաժշտական հոգեւոր»։ այլ և դրոշոր Գոյացիոյցն հնչեցուցանել ձայնից տեսակաւ» (1), ցոյց է տալիս որ հնում վանականները կանաւորում էին լինում վանքերում։ Բայց պէտք է ենթադրել որ այս տեղի էր ունենում միայն վանականների խցերում, երեկոները կամ արշալոյսին սաղմոսների քաղելու ընթացքին, և ոչ թէ փեղեցում՝ ժամերգութիւնների ժամանակ։

Մինչև Գրեքի Գիւտը ունէինք աւանդական գրականութիւն և աւանդական երաժշտութիւն, որոնք կատարուած էին վիպասանների և Գողթնաւ երգիչների կողմից։ Սակայն Գրեքի Գիւտից անմիջապէս յետոյ, երբ գրի առնուեցին վանական առասպելներ, հպոստեր և ժողովրդական պատմութեան, պէտք է ենթադրել որ նոյն աշխատանքը տարուեց նաեւ երաժշտութեան ընդառնում, սակայն վերջին դէպքում այդ աշխատանքը միայն կրօնական բնոյթ ունէր, որովհետեւ քրիստոնէութիւնը հակառակ էր այն ամենին՝ ինչ որ հեթանոսական էր և

(1) Հ. Գիւտնի Ալիշան, «Յուշիկի Հայրենացաց շայն»։

(2) «Ձարմաւ շարական», Վաղարշապատ, 1888։

(1) «Յովհաննէս Իմաստասերի Ամենցուց Մասնագրութիւն», Վենետիկ, 1958, էջ 81։

Ե.—Է. Դարերում, եկեղեցում արարողութիւնների ընթացքում գործածուող Աւետարանների վրայ նշմարում են առողջանութեան զանազան նշաններ և խաղեր, որոնք փաստում են թէ արդէն այդ ժամանակից սկսեալ Աւետարանը կարգացում էր ծախով (ռասթրաթիւ)։ Միեւնոյն էր պարզանք, թերեւս աւելի շնչուած, երգերի ու շարականների համար էլ։ Երբ Ս. Սահակն ու Ս. Մեսրոպը գրում էին Աւագ Ծառաթուայ և Ապաշխարութեան շարականները, աշակերտներին եղանակներով սովորեցնելու համար անհրաժեշտ էին զանազան նշաններ ու խաղեր՝ եղանակի կարեւոր և էական դարձուածքները չմոտանալու համար։ Ուստի, հենց այս անհրաժեշտութիւնից էլ բխում է զանազան նշանների գործածութիւնը։ Սկիզբում օգտագործւում են քերականութեան պատրաստի առողջանութեան (շխառաւորութեան) նշանները. հետագայում, առողջանութեան նշանները դարգանալով ծնունդ են տալիս խաղերին, որոնք աւելի կատարեալ են քան առողջանութեան նշանները։ Հետեւաբար, Հայկական խաղադրութեան հիմքը մեր քերականութեան մէջ գտնուող առողջանութեան նշաններն են եղել. օրինակ, բութը ('), շնչը ('), պարոյիը (") ծայրաստիճանների համար, իսկ երկայնն (') ու ռոյը (օ) անհատութեան համար են օգտագործուել։

Առողջանութեան նշանների մասին մեր պատմագրութեան մէջ ամենահին տեղեկութիւնները գտնում ենք Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց»-ում, ուր Ս. Սահակ Պարթեւի համար գրում է.

«Սահակայ, որ յոյժ առյցեալ անցուցանէր վարժիւք զբաղում գիտնողին Յունաց, եղեալ կատարելապէս հմուտ երգողական տաղիցն և հեռադրական յորգասաց յարանարեութեան, եւս առաւել տեղեկացեալ փիլիսոփայական արուեստիցն ցուցանիւր»։ Նոյնպիսի արտայայտութիւն ունի նաեւ Արիստակէս Գրիշ.

«Մթանէի վարժեալն հայոց երիցս երանեալ՝ մեծն Թարգմանիչը, զոր երկատիրաբար երկաւք ջանացեալք և յայլսեռն ազգաց հեռակոյց զԱստուածաշունչն կտակս յորժորեալ, զԱթենական նահանգս վարժեալք. և պերճեմքական գծից հմասցեալք և

բարունաբար Աստուածային տառիւքս անդրադարձութեամբ զմեզ լուսաւորեալս»։ (1)

Սակայն մեզ յայտնի է թէ իրենցից ի՞նչ են ներկայացրել «երգողական տառեր»ը և «պերճեմքական գծեր»ը, որովհետեւ ծայր «երգողական տառեր»ով և «պերճեմքական դժեր»ով գրուած ոչ մի աշխատութիւն չի հասել մեզ։ Բայց պէտք է նշանակել թէ ակնարկութիւնները հաւանաբար առողջանութեան նշաններին են վերաբերում։ «Աւետմնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ հայկական առողջանութեան սխառեմն իր հիմնական դժերով նման է յունական առողջանութեանը, կամ հայկական քերականութիւններում յունաբան հայ քերականների մեկնութիւններում նկարագրուած բայց զործնականում չլիրառուած սխառեմն։ Այսպիսով, հայկական առողջանութիւնը ոչ յունականի ընդօրինակութիւնն է, ոչ էլ նրա վերամշակումը, իսկ այն հանգամանքը, թէ հայկական սխառեմնի մէջ մուտք են գործել յունական մի քանի նշանների մեւերն ու անունները (այդ նշանների գիւտը վերագրւում է յոյն Արիստոֆան Բիւզանդացուն, 2-րդ դար մեր թուականութիւնից առաջ) էական նշանակութիւն չի կարող ունենալ։ Այս բոլորը հիմք են տալիս վերջնականապէս համոզուելու այն բանում, որ հայկական առողջանութեան խաղերի սխառեմն յունական ծագման կամ այդ խաղերի յունական էութեան մասին թէզը միանգամայն սխալ է. ուստի անհրաժեշտ է դրա վրայ կառուցուած հայկական երաժշտական խաղերի յունական ծագման թէզը»։ (2)

Որպէս ինքնուրոյն սխառեմ, առողջանութեան նշանները կիրառութեան մէջ են մտել Է.—Ը. Դարերում։ Առողջանութեան խաղերի սխառեմը ԺԲ.—ԺԳ. Դարերում հասել է իր զարգացման դալաթնակէտին և յայնորէն կիրառուել, մանաւանդ վանքերում։

ՁՁՐԱՊ ՄՐԿ. ՇԱՄԼԵԱՆ

ԴՇարումակիլի՝ 1)

(1) Ռ. Արայեան, «Հայկական խաղային և տագրութիւն», Երևան, 1959։

(2) Նոյն տեղ։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԳՐԻՉՆԵՐ ՅԱՏԱՆԱ

Կիլիկիոյ հայկական իշխանութեան շրջանէն Ատանայի մէջ գործող սակաւաթիւ գրիչներ ժխան ծանօթ են մեզի, ինչպէս ժ. Գ. զարուն ապրող Ստեփանոս Գրիչը և Կոստանդին քահանան: Յաջորդ երեք զարեւր գրեթէ բոլորովին ամուլ են: Բայց ժ. Գ. զարուն երեւան եկող ընդհանուր մշակութային շարժման մէջ Ատանան ալ կ'ընծայէ մեզի տասնեակ մը գրական աշխատարածներ, որոնք առեւտրայէն ծիսական մատենաներու ընդօրինակութիւններ կատարած են:

Ա.— ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԳՐԻՉ.— Ատանայի մէջ, 1244-ին, բոլորգրով օրինակած է Սմբատ Գունդստապլի համար,

1.— Յաղագս Բնութեան, Գրիգոր Նիւսացիի.— Յիշատակարանք Ձեռագրաց, Գարեգին Կթղ.: Անթիլիաս, 1951, էջ 451, 953 և 957, ուր գրքին անունը նշանակուած է Յաղագս Կազմութեան:

2.— Ստեփանոս Գրիչ, Արիստոտէլի, Նախորդին հետ մէկ տուփի մէջ:

Բ.— ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՔԱՀԱՆԱՅ, մականուն Գուռաթ, 1284-ին, Ատանայի Ս. Ասուածածին եկեղեցին հովանիին ներքեւ, օրինակած է Ս. Նեքսէ Ծննդալիի Գրաքիւնքը, խոշոր բոլորգրով, Կոստիկոսի տէր Պր. Օլիկի համար.— Աճառեան, Յուլի 26. Թարգմի, Վիեննա, 1910, էջ 14:

Գ.— ԽԱՅԱՏԱՆՈՒՐ ԳՐԻՉ, 1290-ին օրինակած է մէկ Անտարաք, բոլորգրով.— Մ. Վ. Քէլիշեան, Յուլի 26. Ձմառու, 1964, Թ. 17:

Կ'արժէ յիշել այստեղ Ոսկեհեր Գառնան, որ կը տանայ Նախ Անտարան մը, 1292-ին, զաղափարուած Գէորգ Վարդապետի ձեռքով (Մաղիկ Լրագիր, Կ. Պոլիս, 1891, Մարտ 2, էջ 4), և ապա Ծսայի Մարգարէի գիրքը նշանաւոր գրիչ Ստեփանոս Գոյնբերդյանցի օրինակութեամբ և Պողոս Առաքելի Թուղթերը՝ Պետրոս Քահանայի գրչութեամբ, 1297-ին, Ս. Ղազարի Տաճար

րիմ համար, զոր ինքը կանչեւ տուած էր Ատանայի մէջ.— Յուլի 26. Ս. Յակոբեանց, Գ. Հատոր, էջ 276-8:

Նժաննակէ՝ Ատանացի Պաշտոնը կրօնաւորը, որ կը տանայ Դաւիթ Անյաղթի երկերուն ժողովածոն, որուն մէջ ունի հետեւեալ յիշատակարանը. «Արդ որք սպասաւորք էք բանի ճշմարիտ բանասիրացն, սուրբ բարունապետք և բարունիք և աշակերտեալք և համարէն զասք նոր Սիոնի, յիշեցէք զամենամեղ հողիկս պիտականուն Պաշտոնը կրանաւոր, որ եմ ի գաւառէ Կիլիկեա, ի քաղաքէ Ատանո, և տարաշխարհիկ գոյով յաշարհի յարեւելք տեսի զայս շարադրութիւն իմաստասիրացն և ցանկացա սմա քանդի բազում իմաստք հաւաքեալ կա ի սմա, և ստացա զսա յիշատակ ինձ և ծնաւաց իմոց հողեւորացն և մարմնաւորացն և ամենայն արեւանառու մերձաւորացն: Եւ յետոյ ի գաւառին Եկեղեցաց ի Վանս Սրբոյն Գէորգեան գտի զսակաւ վերջնագծիկս՝ ողեալ ետամենին Դաւթի անյաղթ փրկիսփախի, և մեկնեալ տիեզերալոյս Կաթողիկոսին Հայոց Տեառն Ներսիսի, և ետու գրել և գաս: Արդ որք աւելորդք ընթեռնով կամ զաղափար առնելով, յիշեցէք սրտի մտաւք ի սրբամատոյց աղաւթս ձեր, զհամարէն աշխատեալքն ի սմա և դիմ աշարժանութիւնս. և Աստուած մեզ յիշողացդ և մեզ յիշեցոց առհասարակ ողորմեացի, ամէն ամէն և եղցի: Ի Թվ. չձգ [= 1337] ի յաղոստոս լան գրեցաւ վերջի մանրագծիկս» (Ձեռ. Ս. Յ. Թ. 1291, Թղ. 518բ):

Դ.— ԳՐԻԳՈՐ ԵՐԻՃ, 1605-ին օրինակած է Հաւաքածոյ մը, բոլորգրով, Կիլիկիոյ Յովհաննէս Դ. Անթէպի Կաթողիկոսին համար.— Սիւն, 1932, էջ 120:

Ե.— ՄԱՆՈՒԿ ԳՐԻՉ, 1610-ին օրինակած է Ձեռնարարութեամբ Մաշտոց մը, Ս. Ստեփանոս եկեղեցիին հովանիին տակ.— Կիլիսէրեան Բարպէն Ա. Կաթողիկոս,

Պատմ. Կթղ. Կրթիկիոյ, Անթրիքս, 1939, էջ 224: Զեռ. Զմմառու, Թ. 92:

2.— ԱՐԲԱՀԱՄ ԵՐԷՅ, 1639-ին օրինակած է Շարակինց ժր, Ս. Աստուածածին և Ս. Ստեփանոս եկեղեցիներու հովանիին տակ, Կրթիկիոյ Սիմէոն Բ. Սեբաստացի Կաթողիկոսին պատուէրով.— Պատմ. Կթղ. Կրթիկիոյ, էջ 309: Զեռ. Ս. Գ. Թ. 1984:

է.— ՄՈՎԱԶ ՂԱԴԻՐ, ԳՐԻՉ ԵՒ ԿԱԶ—ՄՈՂ, որդի Մահանայի Պալիէ և Պաղտատի, աշակերտ Միքայէլ Քահանայի և Հոռմկլացի Գրիգորի, 1646-ին օրինակած է մէկ Շարակինց.— Զեռ. Ս. Գ. Թ. 2146:

Ը.— ՍԱՀԱԿ ԳՐԻՉ, 1659-1702, որդի Թորոսի և Հեղինէի, եղբայր Ղազարի, Կրթիկոսի և Իշխանի. օրինակած է Ատանայի մէջ, Ս. Աստուածածին և Ս. Ստեփանոս եկեղեցիներու հովանիին տակ,

1.— Շարական, բոլոր դրով, 1659-ին, երբ տակաւին դպրի էր.— Սիւրբէան Արաւաղդ Արքեպս., Յուլյակ Զեռ. Հալէպի, Բ. Հատոր, 1936, Հալէպ, էջ 149:

2.— Մաշտոց, 1671-ին, էր քահանայութեան շրջանին, զարմեալ բոլորգիր.— Նոյն, էջ 80:

3.— Մաշտոց և Գանձարան, 1702-ին, բոլորգիր.— Յուլյակ, Զեռ. Վիեննայի, Բ. Հատոր, 1963, Թ. 1001:

Թ.— ՍԱՐԳԻՍ ՂԱԴԻՐ ԱՏԱՆԱՅԻ, ԳՐԻՉ, ՆԿԱՐՈՂ ԵՒ ՄԱԳԱՂԱԹ ՇԻՆՈՂ, որդի Սարգիս Քահանայի և Սառայի, հայր ոսկերիչ և գրագիր Ղաբլանի, 1661-ին օրինակած և նկարադրողած է յաջողապէս, էր շինած մագաղաթին վրայ, մէկ Շարակինց, բոլորգիր.— Զեռ. Ս. Գ. Թ. 1230:

Ժ.— ԳՐԻԳՈՐ ԳՐԻՉ, աշակերտ Տէր Միքայէլ Քահանայի, 1679-ին օրինակած է, բոլոր դրով, Ս. Աստուածածին և Ս. Ստեփանոս եկեղեցիներու հովանիին տակ, մէկ Մաշտոց, ի վախերւմն Տէր Պետրոսի.— Հանդէս Ամսօրեայ, 1960, էջ 562-3:

Այստեղ կ'աւելցենք նաեւ Ժողովածոյ ժր, օրինակուած 1679-ին, Ատանայի Ս.

Աստուածածին եկեղեցիին հովանիին ներքեւ, Նորո դրով, որուն Գրիշը կը փայտեայտ.— Ծուցակ Զեռագրաց Ս. Յակոբեանց, Դ. Հատոր, էջ 122, Թիւ 425:

ԺԱ.— ԻՍԿԷՆՏԷՐ ԴՊԻՐ, ԳՐԻՉ ԵՒ ԿԱԶՄՈՂ, որդի Պողոսի և Ռանմի, Ատանայի մէջ,

1.— Մաշտոց, օրինակած է 1693-ին, բոլոր դրով, ի վախերւմն Տէր Յովհաննէսի.— Զեռ. Ս. Գ. Թ. 1382:

2.— Ճաշոց, նորոգած է 1694-ին.— Պատմ. Կթղ. Կրթիկիոյ, էջ 303:

ԺԲ.— ՍԱՐԳԻՍ ԵՐԷՅ ԱՏԱՆԱՅԻ, ԳՐԻՉ, 1724-1751?, որդի Յովհաննէսի և Մարգարտի.— Օրինակած է,

1.— Ժողովածոյ, 1724-ին.— Զեռ. Ս. Թ. 1537:

2.— Սահմանք Իմաստաւիրութեան, Դաւիթ Անյաղթի, 1734-ին, աստուածաբանութեան աշակերտ Տիրացու Մեարոպ Ղաւրֆայի պատկանող ձեռագրէն, Ս. Աստուածածին և Ս. Ստեփանոս եկեղեցիներու հովանիին տակ.— Յուլյակ Զեռ. Ս. Յակոբեանց, Ե. Հատոր, էջ 33, Թիւ 522:

3.— Մեկնութիւն Երզնայի, Գր. Նարեկացիի, 1737-1751 թուականներուն, Տրովադայի (≈ Ատանայ) մէջ, Ս. Աստուածածին և Ս. Ստեփանոս եկեղեցիներու հովանիին տակ.— Պատմ. Կթղ. Կրթիկիոյ, էջ 498: Զեռ. Զմմառու, Թ. 138:

ԺԳ.— ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳՐԻՉ, 1727-ին օրինակած է Քարոզգիրք, Զմբան Հատոր, Գր. Տաթեւացիի, Ատանայի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, բոլոր դրով.— Սիւրմէան, Յուլյակ Զեռ. Երուսաղէմի, Ա. Հատոր, Վենետիկ, 1948, էջ 245:

ԺԴ.— ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳՐԻՉ, 1744-ին օրինակած է մէկ Պանդանալագիրք (Համայնի) ի վախերւմն Առաքելի.— Յուլյակ. Զեռ. Զմմառու, Թ. 260:

Ն. ԵՊՍ. ՄՈՎԱԶԱՆ

ՆՈՐ-ԶՈՒՂԱՅԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ

ԱՐՔԱՑԱԿԱՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐԸ

Նոր-Ջուղայի Ս. Ամենափրկչեան Վանքի թանգարան-մատենադարանը իր շուրջ 700 գրչագրերից և հարևարտոր այլ կարգի խրերից ու նկարներից բացի*, ունի նաև արքայական 23 հրովարտակ, որոնց կարեւոր տեղ են գրաւում թանգարանի հաւաքածուների մէջ:

Թանգարան այցելող իւրաքանչիւր անձ, իր մէկ կամ մի քանի այցելութիւններով բնականաբար հնարաւորութիւն չի ունենալ մի առ մի կանգ առնելու թանգարանում գտնուող ամէն մէկ իրի, նկարի ու հրովարտակի վրայ:

Դժուար է նաև մէկ ակնարկով ընդգրկել ըզզմաթիւ ու այլազան իրեր և պահել մտքում: Ուստի իւրաքանչիւր անհատ, մի այցելութեան ընթացքում հազիւ հնարաւորութիւն է ունենում անդրադառնալու թանգարանի միայն որոշ իրերին և ի մասնաւորի նրանց՝ որոնց իր ուշադրութեան յատուկ առարկան են: Դրա համար էլ թանգարանը, իւրաքանչիւր այցելութեան համար միշտ մի նորութիւն ունի պահած, որ մինչ այդ վրիպել էր այցելուի աչքից:

Ս. Ամենափրկչեան Վանքի թանգարան-մատենադարանում ներկայիս պահւում են արքայական 23 հրովարտակ, որոնց ամենահինը կրում է փրկչական 1564 թիւը, տրուած Ծառ-Արքաւսեան մեծ դաղթից առաջ:

Թանգարանի այս հրովարտակները իրանահայ կեանքի իրադարձութիւններում ներկայացնում են պատմական խոշոր արժէք, որոնց բովանդակութիւններէ հիման վրայ լաւագոյնս կարելի է ներկայացնել անցեալ դարաշրջաններին տրուող վիճակն

ու Հայ ժողովրդի ընդհանուր կացութիւնը: Թուով 23 այս հրովարտակները* տրուած են Իրանի 15 արքաների կողմից. սրանցից չորսը խնդրադրեր են և կրում են արքայական մակադրութիւններ:

Հրովարտակները ցուցադրուած են թանգարանի թիւ 2 սրահում: Ստորեւ նրանց լրիւ ցանկը, ըստ թուականների:

1.— Կառ Թահմազ

Հրովարտակ համար 163, փրկչական 1564 թ. (հեջրաթի լուսնային 972 թ.): Տրուած է «Թալա» կոչուած հարկի գիշման առթիւ:

2.— Կառ Համգա Միրզա

Հրովարտակ համար 164, փրկչական 1585 թ. (հեջ. լուս. 993 թ.): Արհեստաւոր Սիմոնին ոսկեայ սուրի պատրաստութեան համար նուէր տալու առթիւ:

3., 4.— Կառ Արքաւս Ա. Մեծ.

Հրովարտակներ 165 և 166, փրկչական 1606 թ. (հեջ. լուս. 1014 թ.) և 1618 թ. (հեջ. լուս. 1028 թ.) տրուած Հայերի և Պարսիկների մէջ եղած վէճի և Զայանդէուող դետի ափին Հայերին նուէրած հողերի առթիւ:

5., 6., 7., 8.— Կառ Սէփի

Հրովարտակներ համար 169, փրկչական 1629 թ. (հեջ. լուս. 1038 թ.), համար 230, փրկչական 1630 թ. (հեջ. լուս. 1039 թ.), համար 170, փրկչական 1631 թ. (հեջ. լուս. 1041 թ.), համար 172, փրկչական 1633 թ. (հեջ. լուս. 1043 թ.). տրուած են՝ Հայերի կառուցած տների, վաճառականների վճարելիք տուրքի, նրանց օտար երկրներում մահացածների ժառանգութեանց, և ճանապարհների ստացուող մաքսերի առնչութեամբ:

*) Թանգարան-մատենադարանի գրչագրերի մասին տեսնել «Ալիք» ամսագիր, 1963 թ. համար 6 (Յունիս), իսկ ընդհանուր քանգարանի մասին՝ «Ալիք» օրաթերթ, 28, 29, 30 Ապրիլ և Մայիս 1964:

*) Բացի սոյն քանգրքից, վաճառւած կամ հարկաւոր այլ հրովարտակներ և մնալ գրաւորներ, որոնք կարիք ունեն ծառայողներին:

9.— Ծառ Արքայ Բ.

Հրովարտակ համար 167, փրկչական 1642 թ. (հեջ. լուս. 1052 թ.), Խոջա Շաք-նադին գառ կապաւ և վերարկու նուիրելու առթիւ:

10.— Ծառ Սուլէյման

Հրովարտակ համար 171, փրկչական 1668 թ. (հեջ. լուս. 1079 թ.), հրահանգում է Պարսիկ հողատէրերին յիսունուելու փերիա, Լնջան և Ջարմահալ գաւառների Հայերի կրօնական և ամուսնական խնդիրներին:

11.— Ծառ Սուլթան Հոսեյն

Հրովարտակ համար 173, փրկչական 1707 թ. (հեջ. լուս. 1119 թ.), Ջուղայի եկեղեցիներից տուրք չդանձելու առթիւ:

12., 13., 14.— Նադիր Ծառ

Հրովարտակներ համար 168, փրկչական 1741 թ. (հեջ. լուս. 1154 թ.), համար 177, փրկչական 1742 թ. (հեջ. լուս. 1155 թ.), համար 175, փրկչական 1743 թ. (հեջ. լուս. 1156 թ.). երեքն էլ մակադրութիւններ են, տրուած վաճառականների դատական գործերը առանց միջնորդների վարելու, ճանապարհների սակից աւելի մաքս չառնելու և չուանցած ապրանքները կառավարութեան կողմից պահանջելու առթիւ:

15.— Քերիմ Խան Ջանդ

Հրովարտակ համար 174, փրկչական 1752 թ. (հեջ. լուս. 1166 թ.), Ջուղայի Հայերին անտեղի չհեղաքներու առթիւ:

16.— Ալի Մարգամ Խան

Հրովարտակ համար 176, փրկչական 1780 թ. (հեջ. լուս. 1194 թ.): Մակադրութիւն խնդրագրի վրայ, Ջուղայեցիների աները չխուզարկելու և հացահատիկ չպահանջելու առթիւ:

17.— Ֆաթ Ալի Ծառ

Հրովարտակ համար 179, փրկչական 1832 թ. (հեջ. լուս. 1248 թ.), Ջուղայի Նոր Նշանակուած առաջնորդին լաւ ընդունելու և «Մանաթ» կոչուած հարկը չպանձելու առթիւ:

18.— Մահամադ Ծառ

Հրովարտակ համար 178, փրկչական 1844 թ. (հեջ. լուս. 1260 թ.), Նոր-Ջուղայի Գառի կոչուած թաղի հոգերը Վանքին պատկանելու մասին:

19., 20., 21.— Նաքեդին Ծառ

Հրովարտակներ համար 181, փրկչական 1858 թ. (հեջ. լուս. 1275 թ.), համար 182, փրկչական 1880 թ. (հեջ. լուս. 1297 թ.) և համար 180, փրկչական 1882 թ. (հեջ. լուս. 1299 թ.): Վերաբերում են խումացած Հայերի Ժառանգական խնդիրներին քննութեան, տարեկան հազար ուիալ Հայ կոյսերին և հազար ուիալ Նոր-Ջուղայի նորաբաց զարդոցին պետական զանձարկղից վճարելուն:

22.— Ռեզա Ծառ Փառլաի

Հրովարտակ համար 231, փրկչական 1932 թ. (հեջ. լամսի 1311 թ.), Արքայի արձանը Վանքի Թանգարանում դետեղելու առթիւ:

23.— Մահամադ Ռեզա Ծառ Փառլաի

Հրովարտակ համար 299, փրկչական 1953 թ. (հեջ. լամսի 1334 թ.), Արքայի արձանը Վանքի Թանգարանում դետեղելու առթիւ:

Սոյն Հրովարտակներից չորսը, թիւ 168, 175, 176 և 177, խնդրագրեր են՝ ներկայացուած վաճառականների կողմից, որոնց լուսանցքներում որպէս հրաման մակադրել են աբգաները, խնդրարկուների դիմումները յարգելով:

Հրովարտակները գրուած են դժուար ընթերցելի և «չէքտաթա» ձեռագրերով, որոնց բառացի թարգմանութիւնը դժուար է և ժամանակի մեծ կորուստ. ուստի այստեղ տալիս ենք վերջին երկուքի և Ծահ Արքայ Մեծի կողմից 1606 թուին տրուած Հրովարտակի լրիւ թարգմանութիւնը: Սոյն վաւերաթուղթը Հայերին Իրան բերելուց յետոյ տրուած առաջին Հրովարտակ է և ունի պատմական խոշոր նշանակութիւն: Հրովարտակը ցոյց է տալիս Ծահի ունեցած համակրանքն ու ջիւղ վերաբերմունքը դէպի Հայ գաղթական ժողովուրդը: Մնացեալ Հրովարտակների համար տալիս ենք միայն բովանդակութիւնները, օգտուելով Թանգարանի գոյքամատեանից և անձնական ուսումնասիրութիւններից:

Ստորեւ այդ Հրովարտակները, ըստ վերը նշուած ցանկի:

1.— Ծառ Քահամադ. Հրովարտակ համար 163, փրկչական 1564 թ.: Մեծութիւն՝

54×23 սմ.²։ Եղբրերին ունի կարմիր թուղթ։ Գրութիւնը 12 տող, իսկ լուսանցքում՝ 6 տող։ Կրում է 3 կնիք, երկուսը ներքեւում, մէկը վերը, որի մօտ կան մի քանի ոսկեգէղի փառարանական բառեր։ Միւս էջում ունի հայերէն բացատրութիւն։

Հրովարտակն ուղղուած է Նախիջեւանի չրջանի գառուղային, քալանթարներին ու զիւղապետներին, որով վերջնականօրէն ու խստիւ արգելւում է այլեւս «թալա» կոչուած խորիւր պահանջել ժողովրդից. ապա նշովք է կարգում և հրամայում, որ նշովագիրը փակցուի մղկիթում, աւելացնելով, որ ինքը երազում իրապէս տեսել է Հաղբաթ Ամիր-Օր-Մօմէնուն, որ սակ է իրեն թէ այդ «թալա» կոչուած հարկը նուիրում է իր Հասան որդուն։ Նոյնպէս հրամայում է, որ եթէ այդ հարկը հաւաքուել է լրիւ կամ մասամբ, յետ վերադարձուի տէրերին և ստացական առնուի և ուղարկուի իրեն։

2.— Եւսի Համգա Միրզա. Հրովարտակ համար 164, փրկչական 1586 թ.։ Մեծութիւն՝ 17×12 սմ.։ Գրութիւն՝ երկու և կէս տող, մի կնիք ներքեւում։

Հրովարտակն ուղղուած է Հին-Ջուղայի սանեաւորներին և յայտնում է որ հրամայւած է մայրաքաղաքի (Թաւրիզի) քալանթարին՝ երեք թուման դրամ վճարել արհեստաւոր Միմոնին(?), ի վարձատրութիւն նրա պատրաստած ոսկեայ սուրի։

3.— Եւսի Արքաա Ա. Մեծ. Հրովարտակ համար 156, փրկչական 1606 թ.։ Մեծութիւն՝ 35×21 սմ.։ Եւրոյը եզերուած կարմիր թղթով։ Գրութիւնը ինը տող և մի կնիք վերեւում։ Հրովարտակի միւս երեսին՝ երկու տող նոյն բովանդակութեամբ բացատրութիւն. «Էս Եահաթսին ըզէղամընը մոյօվ զոնաղին ազար չի խաւացնի»։

Ստորեւ Հրովարտակի լրիւ թարգմանութիւնը.

«Աշխարհաստաւ Հրաման նրա Համար, որ բարձրապաւնն նախարար և նախարարաւոյս բարձրապատիւ Միրզա Մահամադ

Ապահանի արքունատան նախարարն իմանայ թէ խնդրալիրը որ Ջուղայի ժողովրդի և Մարբանանի* (Մարնունի) ժարգլանց կրուի մասին գրել էր ստացուեց և նրա բովանդակութիւնը իմացուեց։

Կեցցէ՛ն, երեսները պարզ, իրօք այս է կերպը հերամեծարութեան։ Մի ժողովուրդ, որ ի պատիւ մեզ լքել է իր հաղաբամեայ Հայրենիքը և խարաբներով ոսկին ու մետաքսը թողած ձեր տունն է եկել, տեղ ունի՞ որ մի քանի սելի, մի քանի լիւր խողովի ու բամբակեհատի համար նրանց հետ կուռէք։ Ջուղայում (Հին, Լ. Մ.) տներ կային, որ մէկի վրայ երկու Հաղաբուման էին ծախսել, նրանց աւերել և իրենց ընտանիքները չալակներն առած այստեղ են եկել. նրանց հետ այսպէ՛ս պէտք է վարուել։ Ետտ և շատ վատ բան էք արել, անչափ ու անսահման զարմանում եմ զեղանից, որ Մարբանանի ժողովրդին չես կոտորել։ Մուշրախորթի ժողովրդին արածը թող նրանց համար խրատ լինի, որ հերեւրիս հետ վատ էին վարուել. տեսար թէ ի՛նչ բերեցի նրանց գլխին։

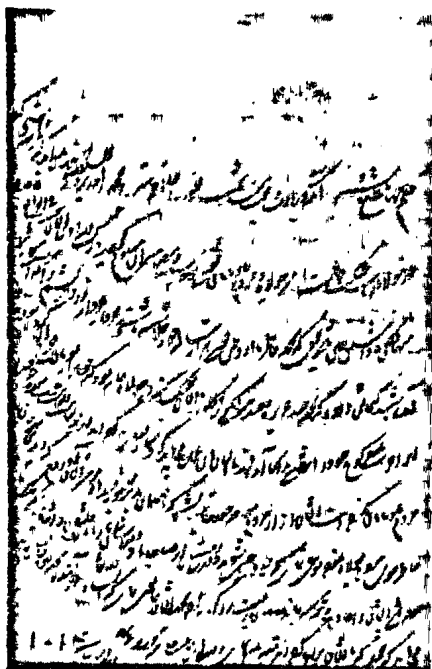
Ինչե՛ւ. ամէն կերպ Ջուղայեցիներին սիրոն առ և այնպէս արա՛, որ մխիթարւած ու զոհ մնան։ Նրանց Փլատան տալում կամ Մարբանան գիւղում տեղ տուէք։ Ինչքան որ պետական կալուածներում տեղ լինի նրանց յատկացրէք, իսկ մնացածների համար էլ հողագործների տները վարձիւր և տեղ յարմարեցրու, մինչև որ բարձրեայն Աստուծոյ յոյսով, ապագայում իրենց համար տներ կառուցեն։ Անհրաժեշտ է որ նրանց հետ վճեն ունեցած խմբին խիստ պատժի ենթարկել (որ յետադայում նման դէպքերը չկրկնուեն?)։ Ռաբիօլասանի Թ-ին 1014»։

4.— Եւսի Արքաա Ա. Մեծ. Հրովարտակ համար 166, փրկչական 1618 թ.։ Մեծութիւն՝ 36×21 սմ.։ Եզերուած կարմիր թղթով։ Գրութիւնը եօթ տող և մի կնիք վերեւում։

Սոյն Հրովարտակով Եահ Արքաա Մեծը, իրր արտոյայտութիւն իր ունեցած արքայական բարձր շնորհների ու սիրոյ, Ջուղայի Հայերին է նուիրում Ջալադէսուդ

*) Այս և հետագայ բուրք ցոյց են տալիս իրավարտակների բաթի չափեր, կարմիր երկգծնի հետ սիւսիմ։ Նրանցից աւմա՞ն եզերուած են կարմիր բեզ-բով, որոնք փակցուել են գրուելուց առաջ կամ յետոյ։ Հրովարտակներն ունեն փայտեայ շրջամակներ՝ ապակիներով։

*) Պարսկական մի գիւղ Ջուղայի արեւմտեան կողմում։

Շահ Աբբաս Մեծի Հրավարտակը, 1606:

զևտի աջ ափի եզերքի պետական հողերը և հրամայում պետական դիւանապետին, որ մատենանների մէջ այդ հողերը արձանագրուեն Հայերի անունով:

5.— Շահ Սեֆի. Հրովարտակ համար 169, փրկչական 1629 թ.: Մեծութիւն՝ 32.5 x 22.5 սմ.: Եղերուած կարմիր թղթով: Գրութիւնը եօթ տող է մի կնիք վերը, մօտը մի քանի բառեր:

Հրովարտակը հրամայում է հարկային նախարարին, որ Ջուղայեցիներին նուիրած հողերը, ինչպէս և իրենց գնած անձնական հողերը եթէ ունեն կալուածադիր և նրանց վրայ տներ են կառուցել, համարուեն սե-

փական և ոչ թէ պետական. ապա նոյնը յիշատակել շիւանատան մատենաններում, որպէսզի Ջուղայեցիները ստիպուած չլինեն ամէն տարի նոր հրամանագիր խնդրելու:

6.— Շահ Սեֆի. Հրովարտակ համար 230, փրկչական 1630 թ.: Մեծութիւն՝ 27.5 x 16 սմ.: Փակցուած կարմիր թղթի վրայ: Գրութիւնը վեց տող, մի կնիք վերը և կէս տող զրութիւն:

Լ. Գ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Նոր-Ջուղա

(Շարունակելի՜ 1)

ՀԱՅ ԵՐՈՒՍԱԴՆԵՍԸ ԴԱՐԵՐՈՒ ՄԷՋԵՆ

Մուհամմեդի տեղակալ (Քալիֆա) Ապու Պեթերի մահէն վերջ, նորահաստատ կրօնի առաջնորդութիւնն ու մահմետականութեան ղեկավարութիւնը ձեռք կ'առնէ Օմար Քաթթապա խալիֆան և Բուզանդիոնէն կը խլէ Սուրիան ու Պաղեստինը և իր աթոռը Մեփիսէն կը փոխադրէ Դամասկոս:

Օմար խալիֆան 636-ին կը մտնէ Երուսաղէմ, Սուրիոյ և Պաղեստինի Հարուստ չըջապար իր ամենազօր մականին տակ առնելէ վերջ: Օմար խալիֆան, իր գիմ-ւորներէն կազմապաշտած հայտն մը բազմքմէ արիքով, անգամ մըն ալ աչքէ կ'անցընէ Մուհամմեդի շնորհած ծածօք հաւատարմագիրը, որուն տրչալքեան մերկայ եղած էր ինք: Օմար խալիֆան եւս Հայոց Գրիգոր Պատրիարքին կը շնորհէ ապառաժացիր մը՝ Մարգարէի շնորհմամբը հաստատող, և այդ շարժըր-ի ոգիով ալ կազմապարս:

Հայ Երուսաղէմի նոր Հանգրուանը, որ սկսած էր Մահմետականութեան տիրապետութիւնով, Հայ գիւնուրիաներուն առջև բացած էր զոհողութեան նոր դաշտ մը, ուր անոնց կը սպասէր տարապարհակ աշխատանք՝ ազգային իրաւանց պաշտպանութեան և Հայկական պանծալի ժառանգութեան պահպանութիւն ի խնդիր: Պէտք էր Հաճոյացնել և Համոզել եկող դացող իշխանաւորները, արժէքաւորելու Համար դանձառան մէջ ի պահ գրուած վաւերագիրները: պէտք էր ապրիլ քիչով, նուազագոյնով՝ անբաղձալի Հիւրերուն փորն ու քսակը գոհացնելու Համար: Զրկանքի այս շրջանը կը տեսէ երկար, և անոր ցուրտն ու ձմեռը կ'ըլլան արւաւոր: Ութերորդ դարու աշնանավերջին, Աբրահան խալիֆաներէն Հարուն Իպն Մահտի էլ Ռաշիտ և Ֆրանսայի Մեծն Կարոլոսի միջև զոյառած բարեկամական յարաբերութիւնները պահ մը կը ստեղծեն շնչի ի մթնոլորտ մը՝ Պաղեստինի քրիստոնեաներուն Համար, բայց անօրինական սրբավայրերու Համար կը ծլի նոր և վտանգաւոր իրաւակից մը՝ Հարուն էլ Ռաշիտի թոյլտուութեամբ Շարլմանյի շինել տուած փաբը մատուռի գրմ-

րէթին ներքեւ, ուր յետագային պիտի դարձնուէին իրեայաջորդ դաւեր՝ նոր Իրաւունքներու Հաշտոյն: Յաջորդ դարը կը վերջանայ նիւթական անձկութեան հեղձուցիչ ճնշման տակ: Այս առնչութեամբ նկատելի են Փրանսացի պատմագիր Միշոյի «Ռաշալկրաց Լիակատար Գատմութեան» Հետեւեալ տողերը. «Երուսաղէմի Եղիա Պատրիարքը, 881 թուականներուն, Արեւմուտք դրած մէկ նամակին մէջ, յիշելէ ետք Ս. Գաղաթի քրիստոնեաներուն կրած վիշտերն ու անոնց ողորմելի վիճակը, կ'աւելցնէ թէ՛ տեղի եւ խաւքը քրիստոնէական կրօնքն ընդունելով, Հաւատացեալներուն Հրաման տուաւ որ ամէնքը իրենց եկեղեցիներուն տիրանան ու աւերեալները նորոգեն. բայց անոնք, Ս. Տեղեաց շինութեան անհրաժեշտ ծախքերը Հողալու միջոցներէն զուրկ ըլլալով, ստիպուեցան այլազգիներէն տոկոսով դրամ առնել և փոխարէնը դրաւի դնել ձիթատաններ, այգիներ ու սրբալան անօթներ, որոնք դեռեւս պարտապահանջներուն ձեռքը կը մնան, պարտքերը Հատուցանելու առձեռն պատրաստ դրամի չգոյութեան պատճառաւ...» (էջ 278):

Հայ Երուսաղէմի պանծալի պատմութիւնը կ'ընէ թէ՛ Ս. Յակոբայ Միաբանութիւնը քանի՛ քանի՛ անգամներ վերոյիշեալ Հարկին տակ զտնուած և Վանքի ստացածքն ու սրբազան անօթները գրաւման ներքև դրած է, օրուան Հացը ճարելու, անկուշտ տիրապետողն ու անոր ընչազազ չըջապար մեր սրբազան սեղաններէն Հեռու պահելու, անօթի դատաւորները արդարութեան ծօտեցնելու, վերջապէս «Գէշ օրերը» անցնելու Համար: Հայ Սիոնն ու Հայ Ժողովուրդը այս կամուրջներն ալ անցան և անդիի կողմի ապահով կայանը Հասցուցին դարկու ժառանգ, սեղաններու աւանդ Հայ Երուսաղէմը:

Տասներորդ դարուն՝ Նիկիֆոր Փոկասի և Յովհաննէս Ձալիկի Հայկազն կայսեր կիսկատար խաչակրութիւնները աւելի եւս կը գրողեն Սարակինոսները: Զղազղիւ մահմետականութիւնը կրակի կու տայ Հա-

բերաւոր սրբավայրեր, ողջ ողջ խարոյկի մէջ կը նստէ երուսաղէմի Յոյն Պատրիարքը և կը դերէ Հաղարաւոր Յոյներ:

Ճաթիւնան խալիֆաներէն էլ Հաջիմ Պիտրըլլահ Մանուրի արիւնխախնձ ախորժակը չի գունանար մ'չ դրամով և ոչ ալ Հաղարաւորներու արիւնով. բոլոր քրիստոնեայ սրբավայրերը ամայացնելէ վերջ 1007 թուականին Հիմնադատել կ'ընէ Սուրբ Յարութեան Տաճարը, սալալատակը կ'ողողէ 10,000 քրիստոնեաներու արիւնով, ինչպէս կը վկայէ Արար պատմագիր Զէքիէտարին, և կ'ողջայ մեր Մատթէոս Ուսնայեցին: Օրուան Հայոց քամախտ Պատրիարքը՝ Արսէն Սրբազան ակնաստան կ'ըլլայ Հոյսակալ Տաճարի աւարին ու աւերակ մին և լուսասփիւռ գերեզմանի սրբապօծումին: Չարաշուք չըջանը դազար մը կ'ունենայ յիշեալ Հաջիմի յաջորդ Դահիբ խալիֆայի օրով: Դահիբ խալիֆայի Հրամանով 1048-ին կը վերաշինուին Ս. Յարութեան Տաճարն ու կարգ մը աղօթատեղիները: Բայց տաւը և տանձնէկերպը դարձրու ընթացքին, Ս. Երկիրը, մանաւանդ Տնորինական սրբավայրերը, 10-12 անգամներ տէր կը փոխեն: Համաքրիստոնեական ուխտավայրերը կը դառնան կուսադաշտ՝ փառաստնչիկ խալիֆոս և ընչասէր ամիրաներու, արիւնքի և արցունքի հովիտի կը վերածուի խաղաղութեան քաղաքը, որ երբեք չէր տեսած խաղաղութիւն, նոյնիսկ խաղաղութեան Իլխանի փրկագործումէն վերջ:

Կը ցնցուի Արեւմտեան Քրիստոնէութիւնը. թով թովի կու գան քրիստոնեայ վեհապետներ և կ'ընդունին պապին օրհնութիւնը: Տնորինական սրբավայրերը մահմաական գերիշխանութենէ ազատագրելու Համար խաչակիր զօրաւիկ ներքեւ կը մէկտեղին մէկէ աւելի Թաղապարզ զուլմներ, Հարիւրաւոր իշխաններ, Հաղարաւոր ասպետներ, եպիսկոպոսներ, բերաւորներով ջերմեանդ այրիւր ու կինքի ու բախտախղիւր լէզոններ, յերուզակներ, Թափառարջիկներ, մեծեր ու փոքրեր, Համեստներ ու յոխորտներ, վերջապէս ցեղով ու ձգտումներով տարբեր էակներու խառնուելու մը, որ Հասարակաց ունէր կուրծքի խաչանիւ մը միայն:

Այս խառնիճաղանճը 1096-ին Համալ կ'ելլէ զանազան խումբերով և տարբեր

Համարներով կը հասնի Պոլիս: Բիւզանդիոնի Ալէքս կայսրը ինչ ինչ նկատումներով խաչակիր բանակները կը դրկէ Մարմարայի Ախիական ափերը և զին վերջ՝ խաչակիրք Մուսանիոյ ծոցին մէջ կ'իյնան Բիւզանդիոնի ծուլակը և կը ջարդուին թրջական բանակին ձեռքով ու կու տան քառորդ միլիոնի զոհեր:

Առաջին խաչակրութեան արիւնոտ վախճանը կ'ահաբեկէ Եւրոպան:

Նոր արշախառմաբ մը, 200,000 Հետեւակ և 100,000 ալրուձի, Մոորին Լօքնսի կոմս Կոտըֆրուայի վերին Հրամանատարութեամբ, ափ կ'առնէ Պաղեստինի ճամբան: Արշախառմաբ կանգ կ'առնէ Պոլսոյ դռներուն առջեւ պարենաւորումի համար: Կը Հանդիպի Բիւզանդական զաւերու, կողմերը կը Հաշտուին և միասին կը տօնեն 1097-ի Մեռնադը: Ալէքս կայսրը օժանդակութիւնով արշախառմաբ կ'անցնի Ասիական երկրը, և նորահաս ոյժերով, ընդամենը 600,000 Հողի, որուն 50 տոկոսը միայն զինուած էր, կը յառաջանայ անծանօթ և թշնամի երկրի մը մէջ, կու տայ Հարիւր Հաղարաւորներու զոհեր սողին ու թշնամի գրոհներուն. միայն Կիլիկիա Հասնելուն՝ կը գտնէ Հայոց եղբայրական ձեռնառնութիւնը: Կիլիկիոյ Հայ իշխանները՝ Թորոս, Կոստանդին, Օլին, կը բերեն իրենց անասակարկ օժանդակութիւնը, կու տան պաշար, փոխադրական միջոցներ — ձի — և այլ կուսամիջոցներ, իսկ Ժողովուրդը՝ զանոնք կ'ընդունի գրկաբաց:

Պաչակիրները մաս առ մաս կ'ազատագրեն Համարը վրայ զանուղ ջրիստունէրանիկ քաղաքներ ու ուղղական կամքը իշխաններ: Հրամանատար կոմս Կոտըֆրուայի եղբայրը՝ «Թեդիկ» Բոդուին՝ ինքնապաշտ և փոքր խումբով մը կ'անցնի եփրատը, կը գրաւէ Եդեսիան և կը հաստատէ խաչակիր առաջին կոմսութիւնը:

Բանակը կ'ը պաշտէ Անտիօքը, և ամիսներ վերջ 1098-ի Յունիսին կը գրաւէ զայն և արախոյստղ կ'ընէ անոր քաղմաշաղաք ոչ-քրիստոնեայ բնակչութիւնը: Շրջակայի իսլամ իշխաններ Անտիօքի վրէժը լուծելու Համար կը մէկտեղուին խաչակիր Անտիօքի զոհներուն առջեւ, որ կ'ըլլայ Իրենց Հասարակաց գերեզմանը: Կառքօքրայի յաղթանակ քանակը կը յառաջանայ,

կը պաշարէ Ս. Քաղաքը և քառասուն օրերու մոլեցիմ յարմախումներէ վերջ, 1099 Յուլիո 15-ին Օմարի Մզկիթին վրայ կը քարոզարտեն խաչակիր քրօշակը և ամբողջ քաղաքը կը լեցուի արևմտի ու սուգով։ Ս. Յարութեան Տաճար ազատաւանած տաճիկներէն 65,000-ներ կ'իյնան Քաղաղութեան Իշխանքի գերեզմանին շուրջ, սուրբերու աշքերուն առջեւ։ Սուրբով ինկողներուն թիւը կ'ըլլայ յաղթողներու թիւէն շատ աւելի, տաճարի մէջ ինկողներու ցաւադին ուղբերուն արձագանգ կու տային Յորդանանի մերձաւոր լեռները, Օմարի Մզկիթին կամարներուն առկա թափուած արիւնքը կը հասնէր ձիւրու ծոռակներուն ու ապականուներուն, կ'ըսէ ակնաստեա պատմիչ Սէյթոն Տաթիլ։ Ժակառագրական այս շրջանին՝ նախախնամական կարգադրութիւններով մը երաւաղէմ կ'ըլլայ Գրիգոր Վկայատէր Կաթողիկոս։ Կաշարման անգոյնալի օրերուն առջով կը մտիթարէր իր առաւապեալ ժողովուրդը, իսկ ձախով կը ջնարք մեղմացնէր Երկպառօն իշխանաւորներուն և մահմաական բնակչութեան հակաքրիստոնեայ մոլեցնութիւնը, որ իր պարտութեան թոյնն ու կրակը կը թափէր քրիստոնէից գլխուն։

Երաւաղէմի գրաւումէն 10 օր վերջ, թաղաւոր կ'ընտրուի Կոմս Կոստըֆորուս և Տնօրինական օրբաւայրերէն ներս կը սկսի նոր գոյալիմակ մը։ Թնչպէս կը յիշուի, մինչև Երաւաղէմի գրաւումը՝ Հայեր ու Յոյներ և անոնց հետեակները միայն իրաւունք ունէին աստուածային պաշտամունք կատարելու Ս. Յարութեան Տաճարէն ներս։

Նորապսակ լատին քաղաւորին հրաւանաւ լատինաց պատրիարք կը կարգուի Արեւալդ Եպիսկոպոս և 20 լատին կղերականներ կը սկսին իրենց ծէսով պաշտամունք կատարել Ս. Յարութեան Տաճարէն ներս և Ս. Գրեգորիանի շուրջ։ Իրաւատէր Հայ և Յոյն պատրիարքարաններ քրիստոնէական լայնածաւալութիւնով և հոգաբարձական ոգիով կ'ընդունին արքայական այս տնօրինութիւնը, որ յետագային դուռ պիտի բանար յարաճուն դժուարութիւններու, իրաւատութեան սահմանի և սեփականութեան աշուտով։ Լատին կղերին Ս. Յարութեան Տաճար ուսուցը կ'ըլլայ պատուհաս մը

Տնօրինական օրբաւայրերուն՝ ընդհանրապէս, և Ս. Յարութեան Միաբանութեան՝ մասնաւորապէս։

Լատին կղերը Ս. Յարութեան մէկ երրորդին տիրանալէ վերջ՝ անորակելի մեքենայութիւններով կը հետամտի իրաւադրելի Հայ Պատրիարքարանը որ միակ տէրն էր Ս. Յարութեան Տաճարին և այլ օրբաւայրերու, ինչպէս կը հաստատեն Մուհամմադէն և Օմարի Հրովարտակ-ապաւնովադիւնները։

Կոստըֆորուս թաղաւորը հազիւ տարի մը կ'ապրի և իրեն կը յաջորդէ իր եղբայրը Պատուին, Եղբայր յաղթական զուգար։ Պատուինի դահապալութիւնը կը սրէ փառաւանդիկ այնորթակներ, ծայր կու տան ներքին ցաւեր, իշխուս և սեփականացնելու հիւրքը կը դէ կ'անցնի սահմանը։ Այն մը հողի վրայ, քրիստոնեայ Պաղեստինի մէջ կը ծնին ու կը ծլին ինքնիշխան ինքնակաշինք։ Երաւաղէմի աղքատիկ թաղաւորութեան շուրջ կը տեսնենք Անտիոքի և Եղբայր անկախ դատութիւնները, և տասնեակ մը անկախ քաղաք-իշխանապետութիւններ, ուր լատին կղերը քաղաքի գլխավոր լարելով կը ջնարք հաստատել իր կղերապետութիւնը և նորապսակ զաւառէն ներս կը ոտեղծուէր կեդրոնախոյալ վարչութիւն մը, երբ մահմաական աշխարհը ոտքի էր ելած Օմարի Մզկիթը ազատելու և արիւնոտ պարտութեան վրէժը լուծելու կարգախօսով։

Շատ տխուր են մեր պատմութեան այն էջերը, որոնք գրուեցան Ս. Գրեգորիանը իսլամ տիրապետութենէ ազատելու համար եկած իսլամականներու ձեռքով և իսլամական տիրապետութեան շրջանին։ Այդ էջերը կ'ուզենք պահել ժանդոտած կողպանքներու ետին, մեր ընթերցողներուն խնայելու համար ոճիրները, դաւերու, անբարխտութեան, կարճատեսութեան և անմանկեղբորութեան զարհուրելի պատկերի մը ահաւոր հանդիսատեսութիւնը։ Գրիգոր Պաշլաւունի Կաթողիկոսին Անտիոքի Լատին կղերաց ժողովին ներկայութիւնը և ժողովուն վերջ պապական նուիրակին հետ Երաւաղէմ այցը՝ մինչև այսօր կը շահագործուին տնօրինական անպարարութիւնով մը։

Երաւաղէմի ազատագրումէն հազիւ 20 տարի անց, իսլամական դիմաց կը

տունները մահմետականաց ձեռնադրեցին։ Մայիսին գեղմ բարձրացած՝ Մահիկը, որ հետզհետե կր սեղմվել օդակը Միջին Արեւելքի քրիստոնեւոր շուրջ, և 1145-ին փուլ կու դար խաչակիր ամրոցներէն մին՝ Ղաղի եղեւսին, և ընկալուեցինը կը խնդրուէր արեան մէջ։ Եղեւսիոյ վրէժը լուծելու համար համայն կ'ըլլէր նոր խաչակրութիւն մը՝ Գերմանիոյ Գոնրատ կայսեր և Ֆրանսայի Լուդովիկոս թաղաւորին ղլխաւորութեամբ։ 400,000-նոց ալս արշաւախուճին տխուր ճակատագիրը ծանօթ է պատմութեան ուսանողներուն։ Հնն երևան կու դայ քրիստոնեայ Բիւզանդիոնի ներքին դիմադրել՝ հակակրանքի ու թշնամութեան մուրով ուրուագծուած, երբ անդին Երուսաղէմի ունայնաժառ գահաւիայները կը ստեղծէին անտեղի բախումներ մահմեական զորացիներու, մանաւանդ Երկրպագողի առաջնութեան հետ։ Երբ խաչակիր ասպետներ դարձան էին հաւաքակ աւաւատակներ, և լատին կղերը կ'արձանագրէր բարոյական անկումի եղական էջեր։ Կղերը կղերի դէմ, ասպետը կղերի դէմ, և Աթոռը Գահի դէմ։ Այս ասպակներէնը իր լուսմին կը հասնի երբ Երուսաղէմի թագաւորը զրթելով յանձնառութիւններ և դաշնակցութիւն կը յարձակի Եղիպտոսի վրայ, Նետուած ձեռնոցը կը վերցնէ Դամասկոսի Սուլթանի Նուրէտտինի զօրավարներէն Սալահէտին՝ իր մականին ներքեւ մէկուղեւրով Ս. Երկիրը շրջապատող բոլոր մահմեական իշխանութիւնները։ 1183 թուականին Սալահէտին, զօրացած Պաղատտի խալիֆային ձեռնառութիւնով, կը մտնէ Ս. Երկիր և կը փոշխացնէ Տօրիական սրբափայտերու արտաքին պարիսպները՝ ահ ու սարսափի մատնելով պէ ու անակ։

Ժամանակակից պատմիչներէն Կոթիէ վեյնսոն կը դրէ. «Մարդկային ազգի հին թշնամին, մուրուրութեան հոգին կը շրջեցնէ ամենուրեք, բայց այդ հոգին ամէն տեղէ աւելի Երուսաղէմի մէջ կը թաղաւորէ։ Միւս աղբերը, որոնք Երուսաղէմէն առին կ'ըսեն լոյսը՝ հիմա ամէն անօրհնութիւններու օրինակը անէ՛կ կ'ընդունին, այդ զպտճառաւ Յիսուս լեցեց իր ժառանգութեան ու թող տուաւ որ իր բարկութեան գաւազանն ըլլայ Սալահէտինը»։

1187-ի դարնան Սալահէտին 80,000-նոց բանակով մը կ'ուղղուի Երուսաղէմ։ Ծամ-

բան՝ կը յաղթահարէ դահաժառանգ Գուէտոն Լուսինեանի 50,000-նոց ըստակը, կը դերէ Ս. Պաշտօնայտն ու դահաժառանգը, սրէ կ'անցընէ Տաճարականներն ու Ասպընջականները և քրիստոնեայ արիւնով կը ներկէ Գոնրատ Երկրի սարեւն ու ձորերը, որոնք դարերով խաղաղութիւն հայցեր էին վրէժի Ատուծոմէն։

Ժամանակակից պատմիչ մը, Միքայէլ Ասորի, կը բացատրուէ. «Ո՛վ օր ահաւոր, ո՛վ մթաւսուր ժամ, ո՛վ կորստաբեր պահ, ուր քրիստոնեայ հոտն ու երկնաւոր դառնէր դաշտին երեսը դիակնացած՝ մատնուեցան զաղաններուն։ Մարաւահիւծ երկիւրները շուրջ համար դէպի ծովը դիմեցին, քաղաքներու բազուկները թուլացան, ու պարարտ դուրսուկներու արիւնը ծծող զիշակները սուր ժանիքներով և կատաղի տենդով հալածեցին դառնը, ու թիչ ժամանակէն՝ աստեղագուռը բանակը քարակոյտ դերբուկներու, և աստուածատունի վայտար փայտահատներու ձեռքով կոտորուած մայրիներու վերածուեցաւ։ Յաղթական բանակը կանգ չ'առնեց, կը յաւաքանայ անտարբէ և կը պաշարէ Մ. Քաղաքը որ չի կրնար դիմանալ երկար, ուրովհետեւ ճէշը իր բարկութեան մէջ անտանար բռնէր դառնը, Երուսաղէմացիքը, իրենց մեղքերուն և վարուց ասպականութեան համար»։

1187 ձկնտներ 3-ին, Երուսաղէմ կը բաճայ իր դռները, ուքսուեց Երիւնդու լստին տիրապետութեան վերջ՝ մահմետական բանակներուն առջին։ Սալահէտին Ս. Քաղաքի բնակչութեան հանդէպ ցոյց կու տայ իշխանական սգի և թոյլ կու տայ որ քրիստոնեաները՝ քաղաքէն մեկին 40 օրերու ընթացքին. հայոց հանդէպ կ'ունենայ բացառիկ բարեպաշակութիւն և կ'արտօնէ հայ ուխտաւորներու մեկնումը առանց փրկարի մճարելու. կը դրաւ լատինաց աղօթարարները և կը վերածէ մզկիթի։ Իսկ Օմարի մեծ Մզկիթը՝ նախ քրիստոնեայ արիւնով, ապա ջուրով և ի վերջոյ վարդաջուրով լուսւ տալէ վերջ միայն կ'այցելէ, կ'ըսէ Միքայէլ Ասորի պատմադիրը։

ՎԱՀՐԱՄ ԿԵՕԲԵԱՆ

ՄԱՆԿԱԿԱՐԺԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԴՊՐՈՑԸ ԵՒ ԱՐԴԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Մեր մասնույթ էջերէն, բնմերէն և ալլ
զանազան միջոցներով բազմաթիւ տարե-
ներէ ի վեր և բիւր առիթներով կրկնուած
և ա'լ Հասարակ ճշմարտութիւն զարճած ի-
րողութիւն մըն է այն՝ թէ ազգապահպան-
ման մեր մեծագոյն կոտակը Հայ Դպրոցն
է, իր բոլոր կարելիութիւններով: Եւ ապա-
նովաբար այս յաճախակի կրկնութիւննե-
րուն պատճառաւ է, որ վերի իրողութիւնը
սկսած է իր իմաստէն պարպուիլ ու զոտնալ
անորոշ, ոչինչ բոռոյ և զրեթէ անաբժէջ
արտայայտութեան կերպ մը: Որովհետեւ,
զգրախոսաբար, Մեծ Եղեռնէն հազիւ կէս
զար մը անցած, Հայ Դպրոցը տեղ-քայլի
մէջ է անկասկած ամենուրեք, և, նման ըն-
թացքով մը, առա կամ քան տարի հաջ մ'լ
կարելի պիտի չլլայ բաւարար աշակերտ-
ներ ունենալ մամ զեղեցիկ ու ամբաշէն
զպրօքներուն համար՝ զորս այսօր կը կա-
ռուցանենք այնքան առատօրէն:

Եւ այստեղ իսկ է մեր կեանքի ամենէն մեծ տարօրինակութիւններէն մին. ուր որ զացե՛ր՝ եկեղեցիի մը կողքին զպրոց կանգնե՛ր ենք, յաճախ դաշն ապարանքի մը հռոթութեամբ, մեծութեամբ եւ զեղեցկութեամբ օժտելով: Միա՛մտամանակ, ամենէն սքանչելի՛ առհողութեամբ մը, ազգովին մեր պարտքը կատարուած համարեք ենք այսբանով, առանց դէժ վայրկեան մը մտածելու այդ միտքակնն չէնքին մէջ բնականիւ՛ք հոգեկանին մասին: Այս եւսով է որ մեր կեցողութիւնները դարձած են տեսակ մը չլքեալ զոյց՝, վայելելով հանդերձ ժողովրդական հետաքրքրութիւն ու օէր ու պատիւ...: Սակայն այս պատիւը, այս սէրը եւ այս հետաքրքրութիւնը յաճախ արտայայտուած են Հոգաբարձական կամ Թաղային ամենէն ինդուստրիակ ու զփօն վէ՛ճերով եւ պայքարներով, անուշադէտ մղուած:

Երանո՞ւն Հայ Դպրոցին», «Երանո՞ւն Հայապահպանման» և այլն․, ժխտ նպատակ ունենալով «ս'վ պրտի կառավարէն», փոխանակ՝ «ինչպէ՛ս պրտի կառավարէ՛ի»։

Ուրեմն, բուրբուրովին անտես առնուած է մայր նպատակը, այսինքն զպարոջին դոյու-
թեան՝ իսկ պատճառը, և մենք վաղեր ենք
ստուգերնքու հտեւէն, երբ, կամաւոր ազի-
տութեամբ մը, կը Հաւատայինք ամինէն
Հաստատունն ու շօսփելի խտալինքու և
առաջադրանքներու Համար սրաբշաւ ճամ-
բայ ելած ըլլալ։ Եթէ մեղադրանք մը կայ
րնելիք, ասուիս պէտէ է երթիս բուրբու-
ռախօրէր, որովհետեւ իւրեքանչիւր ոք
տեղ մը և քանի մը մէջ թերազած է։

Իսկ զաւով զպրոցէն ներս, ներքին
հեանքը վարդըներուն, այսինքն ուսուցիչ-
ներուն և տնօրէններուն, պէտք է խոստո-
վանիլ որ անոնք եւս, զերի պատճառներէն
իսկ ԼԼԵԼՈՎ, չեն կրցած ու չէին ալ կրնար
իրենց պարտազանութիւնները լիովին կա-
տարել:

Սակայն, բոլոր պատասխանատու-
թիւններն ու մեղադրանքները բաժնելի
էսօք, զլխաւոր և ընդհանուր թերութիւն մը
կը մնայ, զոր անտեսելը կամ կամաւորա-
բար տռնայք պիտի ենթադրէի ներկայ կա-
ցութեան շարունակութիւնը և վարարաւ-
ցումը: Լեյզ թերութիւնը՝ մանկավարժա-
կան նոր և լաւազոյն սկզբունքներու առջև
մեր անհաղորդ մնալն է, նոր պայմանե-
րու, Հոյեբանութիւններու և վիճակներու
չպատշաճողի մեր տարօրինակ դիրքը: Եւ
սակայն տոնէն զարմացնող ու խռովիչ
հաստատում մըն է, որովհետեւ խոտոր կը
համեմատուի մեր ցեղային նկարագրին հետ:
Մենք որ կը հպարտանանք ամէն տեսակ
պայմաններու պատշաճողի մեր ատեսակ-
ութեամբ, մենք որ աշխարհի բոլոր կողմե-
րուն վրայ երբեմն անտանելի չափազան-

ցութիւններու կ'երթանք օտարին նորոյթներն ու բարբերը վերաբերուի նման մեր ուսերուն անցրնելու մոլութեան մէջ, անհասկնալի պատճառով մը անտես ենք ըրեր այն բոլորը՝ ինչ որ արժէք է, օգտակար է ու անհրաժեշտ արդի մանկավարժութենէն ներս: Եւ ընդհանրապէս մեր այս անարդարանայի կեցուածքը ուղիք ենք պատճառարանել՝ ազատակենտրոն թէ մեր դպրոցներուն տալիք հայեցի ու տոհմիկ դաստիարակութիւնը պիտի խաթարուէր և վտանգուէր՝ անոնցմէ ներս օտար մեթոտներու և սկզբունքներու մուտքով: Բայց բնաւ չենք անդադարձած մեր պատճառարանութեան ծիրազեկի հոնգամաները, որուամբ ըլլալով որ ինչպէս բոլոր արուեստները, նոյնպէս ալ մանկավարժութիւնը (որովհետեւ մանկավարժութիւնն ալ ամենէն դժուար արուեստ մըն է) հայրենիք չունի և ժողովուրդներու առանձին ու տարբեր դաստիարակչական դրութիւններ չ'ընդունիր:

Միւս կողմէ, պահ մը մոռնալով ծիծաղելին, պէտք է հաստատել թէ վերեւ տրուած պատճառարանութիւնը ոչ մէկ իրաւ ու տրամաբանութեամբ հիմք ունի, որովհետեւ Հայ Դպրոցը միմիայն յոռաջգիծութիւն և չա՛հ կրնայ ունենայ արդի սկզբունքներու և դրութիւններու որդեգրումով և օգտագործումով: Անոր լուսադոյն փաստը կը կարգեն մատի մըստ Համբուրգի քանի մը վարժարանները, որոնք իրենց դպրոցական կեանքը ամբողջութեամբ կամ մասամբ հիմնած են մանկավարժական նոր մեթոտներու վրայ և որոնք սակայն ոչինչ կորսնցուցած են իրենց հայեցի նկարագրէն և շունչէն:

Ընդհակառակը, նման դպրոցներէ ներս Հայերէն Լեզուն, Հայոց Պատմութիւնը և Հայագիտական այլ նիւթեր գրուած են լուսադոյն և ամենէն ապահով ճիշդութեամբ վրայ, որուն պատճառաւ տրուած դաստիարակութիւնն ալ խորապէս հայեցի է ու հայաշունչ:

Առանց այս դիտական մօտեցումին, պարզապէս անկարելի պիտի ըլլայ իրթանան անհասկնալի տանիք Սփիւթի մէջ բազմաթիւ մանկապարտէզներէն, նախակրթարաններէն և երկրորդական վարժարաններէն

րէն ներս, ուր զէպի ետ ընթացքի մը մէջ են հայագիտական ուսումները, ըլլան անոնք Հայ Եկեղեցիի Պատմութիւն թէ Գրաբար, Հայերէն Լեզու կամ Գրականութիւն: Այս իրողութիւնը ընդունել և ըստ այնմ քայլեր առնել՝ կը նշանակէ վերցնել ջնաշալ այն բոլոր ժխտական և յուսալքող մտայնութիւններն ու սխտենները, որոնք մեր դպրոցներու մեծամասնութիւնը կը պահեն տակաւին ճճէր Թողիկեան մակարդակի վրայ: Իսկ երբ ծանօթ ենք թէ այս մակարդակը մանկավարժութեան ո՛ր սահմանամասին վրայ կը գտնուի, դժուար չ'ըլլար գիտակցիլ մեր դպրոցներու խեղճ վիճակին:

Տխուր է հաստատել թէ Հայ Դպրոցը իր գերին մէջ չէ՛ և իր ներկայ վիճակով մօտիկ ապագային չի՛ ալ կրնալ ըլլալ: Այո, Հայ Դպրոցը ունի այնքան հսկայ բանակ մը երախտաւորներու, ըլլան անոնք բարեբար, տնօրէն կամ պարզապէս Հայ ուսուցիչ: Եւ սակայն զոհողութիւն և ազգասիրական ջերմ ոգի բաւարար տուեալներ չեն դպրոցէն ներս կրթական կանոնաւոր կեանք մը ստեղծելու համար, որովհետեւ մանուկներ ամէն բանէ առաջ մարդկային էակներ են ու որպէս այդպիսին անհրաժեշտօրէն պէտք ունին սիրոյ, դուրսդուրանքի, բայց մանաւանդ՝ հասկացողութեան: Փոքրիկները սասկնալու, անոնց ինքնուրոյն աշխարհներէն ներս մտնելու և անոնց արժանապատուութիւնը յարգելու ճամբով է միայն որ կարելի կ'ըլլայ անոնց քննալու հիմնաւոր և տեսական դաստիարակութիւն մը, և ներշնչել նկարագրի դեղեղինի դիժեր՝ որոնք բոլոր՝ աշակերտներուն համար են և որոնք ոչ մէկ կապ ունին ապագային մտահոգութիւններու հետ: Բայց, նման բարեկաւ պայմաններ կը ստեղծեն այն միջոցները, որուն մէջ հայեցի դաստիարակութիւն մը կրնայ ջամբուիլ Հայ ուսանողներու: Այլապէս, տրուած՝ մեր դպրոցներու ներկայ անգոհալարեցիչ վիճակը, Հայ տղոց ուսածը գիտական քանի մը ռահմատում է կամ առեւտրական միջաւանի կանոն, բաները՝ որոնք կարելի է անել յաջող կերպով ալ սորվիլ օտար վարժարաններու մէջ: Հետեւաբար, այս անկիւնէն դիտուած, բոլորովին անիմաստ կը դառնայ Հայ Դպրոց

պահելը, ահապին ծախս բնելը, տաղտուկները յանձն առնելը, երբ, միւս կողմէ, այնքան ալլ կարելիքներ ունի մեր աղջային կեանքը:

Ասիկա ոչ մէկ ձեւով նուազեցնել կամ առ ոչինչ համարել է Հայ Դպրոցին դերը, ընդհակառակը, ջանք մըն է հակադրութիւններու միջոցաւ աւելի շնչաւելու անոր դոյութեան իմաստն ու նշանակութիւնը: Ուրովհետեւ, Եկեղեցիէն դատ ի՞նչ ունինք Միփառի մէջ աւելի հաստատուն ու աւելի փրկարար՝ քան Հայ Դպրոցը, այն՝ որ մեր գիտցածը չէ, իր ծննդովն ու կիսաբազմ պաշտօնակութեամբ, այլ այն՝ որ պիտի ըլլայ Հայ աւանդական տան հարադատութեամբ և մթնոլորտով Զեմացած օճախ մը, հնոցը՝ օտարութեան մէջ աչք բացած մեր նոր սերունդին:

Սակայն ահաւաստիկ այլապէս գեղեցիկ ուրիշ րացատրութիւն մը եւս, որ դժբախտարար կորսնցուցած է իր իմաստը ուրիշներու կարգին: Իրօք, այսօր երբ բեմերէն և մամուլի էջերէն կը պոռանք և հարայ կը բարձրացնենք ճնոր սերունդին մասին, ո՞վ մտիկ կ'ընէ և ո՞վ կը մտահոգուի: Եթէ անկեղծ ըլլանք, մեր ներքին ալքերէն եկող անխաբ ձայն մը ժխտական պատասխան մը միայն պիտի տայ. ո՛չ ոք: Զբոսնելու և չհասնալու ձեւեր առնելու հարկ չկայ: Կը բաւէ միայն ակնարկ մը նետել մեր ճնոր սերունդին վրայ, ու արդէն կը գիտակցինք կատարուածին ահաւաստութեան: Բացուած է անջրպէս մը սերունդներու միջեւ և այլուս դիրար զրեթէ չենք հասկնար: Մէկ կողմ՝ Հիներն են, զաւատի իրենց պարզուր բարքերուն կառչած և խռովիչ յամառութեամբ մը տակաւին Հայ ապրող մեր պապերէ, անոնք՝ որոնք Մեծ Եղեռնի արհաւիրքէն անցան: Մէջտեղը՝ միջին սերունդն է, իր գաղջ հայութեամբ և ո՞վ աւելի գաղջ կամքով: Մինչ զծին այս կողմը բանական է նորերուն, զրեթէ առանց բացառութեան զոնէ երկրորդական ուսումի տրեացած նորերուն, որոնք ոչ առաջիններուն յամառութիւնը ունին և ոչ ալ երկրորդներուն գաղջութիւնը: Ասոնք ոչինչ պակսեցաւ, ո՛չ նիւթական միջոց և ո՛չ ալ պատենութիւն: Անթիլ չէին երբ զպրոց յաճախեցին, տան մէջ իրենց դասերը քարիւղի միացող լամ-

բորներու տակ չպատրաստեցին, նախապրթարանի վերջնիք կարգէն չպարտաւորուցան վարժարանը ձգելով կոշիկաւորութեան ինչալ՝ յողնած իրենց ճօրը նեցուկ ըլլալու համար: Ամէն բան ունէին, թերեւս աւելիով ալ: Բոլորն ալ հասած են կամ պիտի հասնին դիրքերու. այս բժիշկ է, միւսը՝ առաջնարոյժ, կամ ճարտարագետ, կամ փաստաբան: Եւ բայց շատ չատեւուն կը պակսի ներքին այն կրակը, բաւերու տակ չառնուող այն ի՛նչը, որ մեզ կը զատորոշէ ուրիշներէն ու կ'ընէ Հայ: Ի՛նչ դժբախտութիւն մեզի, որ այսքան երկար տարիներ մեր վարժարանները յաճախող հաղարաւոր տղոց գիտակցութիւններէն ներս չենք կրցած արմատացնել այն հասարակ իրողութիւնը՝ թէ բժիշկ, փաստաբան կամ ճարտարագետ ըլլալէ առաջ բոլորս ալ Հայ ենք մեր էութեամբ ու գոյութեամբ:

Ինչո՞ւ այսպէս պիտի ըլլար, ինչո՞ւ ստիպուած պիտի ըլլայինք նման վտանգաւոր վատնում մը հանդուրժել, երբ իւրաքանչիւր անցնող վայրկեան կորուստ մըն էր այն ուրիշին հայութի՝ յանուն որուն կ'ըսենք թէ պատրաստ ենք ամէն ինչ ընծայարեւել: Եթէ մեր կեանքը հակասութիւններով լի է, այս մէկը, մեր ապագայի դրաւականը եղող նոր սերունդը այսպէս անտես առնելը հակասութենէ աւելի բան մըն է, անբացատրելի իրողութիւն մը: Հողբանական ճշմարիտ փոփոխութեամբ մը, դորձող անձեր ըլլալէ փոխակերպուել ենք ճառասխաններու, անհատնում ճոռոմբասներութիւններ ընող երկաւորքաններու: Եսկա անոր համար՝ որ թերեւս մեր գոյութեան պայքարին մեծութեան գիտակցութեան առջեւ մեզի պակսեցան ամբողջովին զինուած և պատրաստուած հրապարակ գալու կամքն ու սիրտը: Ս, այսպէս, դորձուցու տեղ իօսեցանք, մեր ստուերներուն հետ խաղացինք, և իուսապիկուս համար Հիմնական ծանր աշխատանքէն՝ ինքզինքնիս տուինք թաղական քանի մը մզլուած և թոռներու պոյթարի և ծննդուղի: Մինչ, անդին, մեր ճնոր սերունդը որտե՞ր ելաւ, հասած առաւ՝ զրեթէ անհազորք մեր հեռաւոր կամ մօտիկ անցեալին, օտար՝ մեր ներկան յուզող տապնապներուն և անդալոյ՝ գալիքին

Հանդէպ: Ինչո՞ւ տարօրինակ թուի հետեւարար որ մեր «նոր» զբոսը դրեթէ ոչինչ գիտնան մեր պատմութիւնէն, մեր զբաղանդութիւնէն, մեր կեանքէն:

Հայ Դպրոցը, ինկած մէջտեղը համայնքային վէճերու և տիրող ընդհանուր անհոյութեան՝ չկրցաւ վարժարան յաճախող մանուկներուն քնականօրէն վառ հետաքրքրութիւնը դաժանել հայկականութիւնը սիրցնող նիւթերով, չկրցաւ միջոցներ և եղանակներ գտնել՝ տղաքը իրեն և իրմով ալ Հայ կեանքին կապուած պահելու: Իսկ անոնք, զպրօցէն ներս իրենց չլսածը փնտռեցին օտարին մօտ, օտարին գիրքերուն, թիւթիւքներուն, մշակոյթին մօտ: Եւ այս փնտռողները յաճախ ժխտական արգիւնք տուաւ նոյնինքն ենթականերուն հոգի: Որովհետեւ առանց ազգային մշակոյթի ու քաղաքակրթութեան հիմնական ծառայութեան մը, այս տղաքը տրամաբանօրէն պիտի չկարենային օտարին մօտ իրենց դատածներուն միջեւ ընտրութիւն մը րնել և լաւագոյնը, զեղեցկագոյնն ու յարմարագոյնը ընկալել: Զմայց մասնաւոր ուղղութիւն մը, «նոր սերունդ»ը չունեցաւ իր նպատակակէտը, և դայն բաղկացնող իւրաքանչիւր անհատ ունեցաւ իր սեփական օտար հերոսը, օտար գիրքը, օտար արւեստը: Մեր ունեցածը չճանչցած՝ անոնք ամենէն մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրեցին օտարին ունեցածները դիտութեան, արուեստներու և կեանքի արտայայտութեան ալլ մարդերու մէջ: Բայց որովհետեւ կը պակսէր ազգային մշակոյթի իւրաքանչիւր մը, անոնք կամ բոլորովին տարւեցան իրենց գտածով ու վազեցին հոսանքն ի վար, և կամ, քիչ մը փութկոտութեամբ, իրենց գտածներուն և հաւանածներուն կաղապարով փորձեցին արտայայտել իրենց զգացումները, առանց մտածելու պահ մը թէ տարրեր քաղաքակրթութիւններու տէր հաւաքականութիւններ չէին կրնար նոյն ձեւով, ճճով և արտայայտութեան կերպերով պատկերել իրենց ցեղային ինքնայատուկ հոգին: Այսպէս, գրականութեան մէջ՝ օտար գիրքարարները և գրական ալլ ուղղութիւնները կապկոզներու խումբ մը ունեցանք, եւր մեկի կը պակսէր ինք-

զինք յատկօրէն արտայայտել գիտող և մեր կեանքը ներկայացնող քանի մը գրող: Վերացական և խորթ արուեստը իր ներկայացուցիչները ունեցաւ անշուշտ մեր նկարչութեան մէջ, եւր ազգային կեանքէ ու մտահոգութիւններէ ներշնչուած քանի մը պատանոք անհրաժեշտութիւնն ունէինք: Եւրմշտութեան մասին բոլորս ալ տկանք խօսիլ, որովհետեւ ըլլալով որ քանի մը «թալան» նուազել գիտողը երաժիշտ համարւեցաւ և իրաւունք ունեցաւ Հայ Երաժիշտութեան անունով ձայնագիտիկներ տպելու...:

Մեր չափանիւթերը ինկած են. առանց հայեցի ուղղով դաստիարակութեան տրամադրու օտարներու ունեցածին ծանօթացած ըլլալով, եւր մերիններուն կը հանդիպէ՞ր դանդաղ կը կշեռէր, կը դատէր և ... պակաս կը գտնէր. ստորակայութեան դժգոհ մը, միայն զանազան ալլ պատճառներու, մեր «նոր սերունդ»ը կը դարձնէ օտարապէս և կեղծախոս:

Ինչո՞ւ մեղադրել զայն, և ինչո՞ւ իրմէ պահանջել այն՝ զոր իրեն շտուկն էր ժամանակն էր: Ոչ, այս տխուր վիճակը դուրսէն չէր ունենար, էթէ մեր զպրօցները ըլլալին դաւել և սիրելի հաստատութիւններ, էթէ ուսուցիչները ըլլալին երեսօկայութեան ու կամէր տէր, նպատակաւոր և ներշնչաւ անձեր, էթէ մեր ազգային կեանքը վարդապետներ ունենային բաւարար բարիկամեցողութիւն և օգտակար ըլլալու պատրաստակամութիւն:

Դառն են այս բոլորը և անհանգստացնող. և սակայն էթէ կ'ուզենք բան մը փոխել «Ճանիմարալի թագաւորութեան մէջ», էթէ տակաւին կը կարծենք թէ կրնանք մեր ուսէրը հաւաքել և նոր թափով մը լծուիլ մնացածը կորուստէ փրկելու անհրաժեշտ աշխատանքին, էթէ կամք ունինք և կը հաւատանք մեր ապագային, վերանորոգենք ինքզինքնս և տնայապաղ անցնինք մեր պատականութիւններուն: Որովհետեւ գործի ժամ է, ոչ թէ ճառախօսութեան:

ԱՐԱՅ ԳԱՆԱՅԻԱՆ

(Շարունակելի՝ I)

Ս. ՅԱՎՈՐԻ ՆԵՐՍԵՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՔ — ԲԵՄԱԿԱՆՔ

● Կիր. 7 Փետր.— Ս. Գատարազը ժառուցուեցաւ ի Ս. Գարուծիւն, Ս. Լուսաւորիչ կէկեցեւոյ մէջ: Ժամաբարն էր Հոգչ. Տ. Ներսէս Վրդ. Բապուճեան:

● Էփր. 14 Փետր.— Բարեկենդան Առաջաւորի Պանդը: Ս. Գատարազը ժառուցուեցաւ ի Ս. Եակոբ: Ժամաբարն էր Հոգչ. Տ. Դանիէլ Արդ. Շամշեան:

● Ուր. 19 Փետր.— Նախատեսակին ի Ս. Եակոբ Նախագահեց Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրէկ Արեւելոս:

● Եր. 20 Փետր.— Ս. Սարգսի Զօրավարին: Ս. Գատարազը ժառուցուեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Մարգրի Հնազարեան ժառարն մէջ: Ժամաբարն էր Աթո. Տ. Կարապետ ԲՆՆյ. Անդրեանեան: Ս. Գատարազն էր, բայտ սովորութեան, կատարուեցաւ Հոգհանգստեան պաշտօն՝ աղօթչին մեծանուն բարեբար Հանգուցեայ Դաւութայ Կիւղենիկեանի Հօր: Սարգիս Կիւղենիկեանի Հոգեւոյն համար: Հանգուտեան արարողութեան նախագահեց Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրէկ Արեւելոս:

● Կիր. 21 Փետր.— Ս. Գատարազը ժառուցուեցաւ ի Ս. Գարուծիւն, Ս. Լուսաւորիչ կէկեցեւոյ մէջ: Ժամաբարն էր Հոգչ. Տ. Վաչէ Արդ. Իգնատիոսեան:

● Ուր. 26 Փետր.— Տեստերնդառաջի մեծահանգստեան նախատեսակին և անոր յարողող Վնդառանին ի Ս. Եակոբ Նախագահեց Գերշ. Տ. Սուրէն Արեւելոս:

— Իրկինադմէն, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցան շնորհակցեմք և Հովման կարգեր: Հանգիստեանն էր Գերշ. Տ. Սուրէն Արեւելոս:

— Գիշերք ժառանգ. Վարժարանի դասին վրայ էր վառէր Տեստերնդառաջի աւանդակին կրակը:

● Եր. 27 Փետր.— Տեստերնդառաջ: Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ օրուան հանգիստար Ս. Գատարազը ժառուց և աւուր պատանւի քարոզ մը խոսեցաւ Հոգչ. Տ. Կիրակ Վրդ. Գարեկեան: Հոգչ. Հայրը իր խօսքի վերջաւորութեան անդադարաւ Հայ կնո՞ղ դրինք մեր պատմութեան մէջ յեծութեայ դարուց և այն պարտականութիւններուն՝ որոնք կը ծանրանան անոր ուսերուն դողթախարհի մէջ, այսօր, Աստուածամօր օրինակովք իրենց զավակները մեծցնելու համար:

● Կիր. 28 Փետր.— Ս. Գատարազը ժառուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետ: Ժամաբարն էր Հոգչ. Տ. Վարդը Արդ. Ոսկաստուրեան:

ՊԱՇՏՏՈՆԱԿԱՆՔ

● Բւ. 1 Փետր.— Իսլամաց Դաւաղանի (Էլ-Տիթր) տօնին առիթով, Լուսարարապետ Գերշ. Տ.

Հայրէկ Արեւելոս, ընկերակցութեամբ Աւագ Թարգման Հոգչ. Տ. Գեորգ Վրդ. Նազարեանի և Տիար Վարդիս Հինգեանի, շնորհաւորական այցելութիւն աւուան Քաղաքիս Վեմ. Մուհամմէդին, Ոստիկանապետին, Քաղաքապետին, Ընդհ. Հրամանատարին և Սէնտական Արարիոյ Ընդհ. Հիւպատոսին:

— Նոյն առիթով, Գատարաբարանէս շնորհաւորական հետադիւրք մը յղուեցաւ Ամմանի Արքեպիսքոս:

— Կէսօրէ հտք, Ամեն. Գատարաբ Ս. Հայրը և Դիւանապետ Հոգչ. Տ. Շահէ Վրդ. Անճեման վերադարձան Թիֆլիզի, ուր դաշած էին մասնակցելու Արեւելեան Ողջափառ Եկեղեցիներու Համաժողովի նիստերուն:

— Հոգչ. Տ. Յովսէփ Վրդ. Մամուր երկամեայ արձակուրդով մեկնեցաւ Եղեղատոս:

— Տպարանի Տեսուչ Նշանակուած Հոգչ. Տ. Սամուէլ Արդ. Աղոյեանի տեղ Ս. Աստուածածնայ Տաճարի Տեսուչ նշանակուեցաւ Հոգչ. Տ. Վահան Արդ. Թօփալեան:

● Ուր. 26 Փետր.— Երկնայեան, Հոգչ. Տ. Կիրակ Վրդ. Գարեկեան և Հոգչ. Տ. Գեորգ Վրդ. Նազարեան Ներկայ եղան Խաչապան Ընդհ. Հիւպատարանին մէջ տրուած ընդունելութեան մը:

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՀԱՆԴԻՒՄ

Տարայ, 6 Մարտ 1965-ի երեկոյեան ժամը 7-ին, ժառանգաւորաց վարժարանի և Ընծայարանի լսարանին մէջ կատարուեցաւ հանգիստութիւն մը, ճուրղւած վարդաւանց հերթաւարտի տարեկարգին:

Բացման խօսքէն հտք, Գ. Դասարանի տնմ վարուծան Թովմանեան զգացմանով կատարեց Վ. Թէֆեեանի շնորհակցեմք վարդաւանցը: Վարդաւանց դաստիարակի պատմականը ջրաւ Ընծայարանի Ա. Դասարանէն Բարեք. Տրք. Գարեիլ Թաշմեան, իսկ վարդաւանց գոյին մտաին խօսեցաւ Ընծայարանի Բ. Դասարանէն Բարեք. Տրք. Յարութիւն Թօփալեան: Վարժարանի Գ. Դասարանի սամ վարդաւան Գաւարեան լիմեղեցեց Էլեոք: Ամպիրք, իսկ Բ. Դասարանի սամ Յարութիւն ձիկկորեան կատարեց Վ. Թէֆեեանի շնորհակցեմք Հայկականը: Եղիչ Պատմիչի ժվարդանց Պատմութիւնէն ըմբերցաւ մը կատարեց Գ. Դասարանի սամ Յովհաննէս Աղեման, իսկ ժառանգաւոր տանք, առաջնորդութեամբ Երաժշտութեան ուսուցիչ Պրմ. Մանակ Գապանեանի, խմբեղեցին շնորհ Էլ Լեմեմք և ճորդի վարդաւանց երգերը: Փակման խօսքը ջրաւ Փոքե-Տեւուչ Հոգչ. Տ. Տաքիւ Արդ. Նարիշեան, և համդեց փակուեցաւ «Տէր կեցո» մաղշերգով և շնորհ Մերքի երգեցողութեամբ:

Զ Ե Կ Ո Յ Յ

ԳԱԼՈՒՍՏ ԿԻԼՈՒՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

1965-66 Տարեշրջանի Համալսարանական Կրթաթոշակներ

1.— Գաղուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութիւնը 1965-66 ուսումնական տարեշրջանին համար եւս որով թիւով կրթաթոշակներ պիտի յատկացնէ արժանաւոր հայ ուսանողներու:

2.— Կրթաթոշակներու յատկացումը պիտի կատարուի ընտրութեամբ, հայկական ծաղում ունեցող ուսանողներու՝ որոնք իրենց ընկալալարին և կամ այլ երկրի մը կրթական հաստատութիւններէն մէկուն մէջ բարձրագոյն ուսման հետեւելու համար զօրկ են նիւթական անհրաժեշտ միջոցներէն: Սկզբունքով Հիմնարկութիւնը չի փափաքիր հովանաւորել ուսանողներ՝ որոնք իրենց բարձրագոյն ուսման կ'ուզեն հետեւիլ հեռաւոր երկրներու համալսարաններուն մէջ: Շատ բացառիկ պարագաներու տակ է միայն որ կրթաթոշակներ կըրնան յատկացուիլ այս վերջիններուն՝ եթէ նախընտրուած մասնագիտութեան կարելի չէ հետեւիլ տեղական համալսարաններու մէջ:

3.— Թեկնածուները պարտին լրացնել համալսարանի մուտքի անհրաժեշտ բոլոր պայմանները և ընդունուած ըլլալ նուազագոյն Վոֆթօմբը դասաբանը կամ յաղողութեամբ անցուցած՝ Բ. կարգի Պէագալորիայի քննութիւնները:

4.— Ընտրութիւնները պիտի կատարուին ա՛յն թեկնածուներէն միայն՝ որոնք կը դասուին իրենց դասարանի յաղողագոյն 20% ին մէջ և որոնք ընդհանուր միջինը նուազագոյնը 80% է: Ընտրական Յանձնախումբը տեսցմէ կ'ընտրէ իր դասաղոթեամբ արժանաւորագոյն նկատուած թեկնածուները միայն:

5.— Թեկնածուները իրենց ձեռագիր դիմումագիրը պէտք է ներկայացուցած ըլլան ստորեւ նշանակուած հասցէներէն մէկուն — պարագային համաձայն — ամենէն ուշ մինչև 31 Մայիս, 1965: Ի պատահած՝ թեկնածուներուն կը զրկուին հարցաթերթիկներ՝ որոնք ճշդ-զրոտօրէն լեցուելէ ետք, պահանջուած փաստաթուղթերուն հետ պէտք է վերադարձուին Հիմնարկութեան ներկայացուցիչ մարմիններուն և կամ Լիզպոնի Կեդրոնին, ամենէն ուշ մինչև 31 Յուլիս, 1965: (Հարաւսային Ամերիկայի երկրներուն ինչպէս նաեւ Աւստրալիոյ համար այս թուականները պիտի ըլլան յալորդարար 15 Դեկտ. 1965 և 15 Փետր. 1966:)

6.— Հիմնարկութիւնը սահմանափակ թիւով կրթաթոշակներու համար նկատի պիտի ունենայ նաեւ դիմումներ թեկնածուներէ՝ որոնք արդէն տիրացած են համալսարանական վկայականի մը և կը փափաքին կատարելագործել իրենց ուսումը ընկած երկրին կամ արտասահմանի կրթական բարձրագոյն հաստատութիւններէն մէկուն մէջ: Նախընտրութիւն պիտի արուի արժանաւորագոյն թեկնածուներէն անոնք՝ որոնք նախապէս օգտուած չեն քնաւ Հիմնարկութեան կրթաթոշակներէն: Դիմումները պէտք է կատարուին վերոյիշեալ ձեւով դարձեալ և նկատի պէտք է առնուին նոյն պայմանաւորումները:

7.— Ներկայացուած դիմումները ի վերջոյ պիտի կեդրոնացուին Լիզպոն՝ ուր Հիմնարկութեան Ընտրական Յանձնախումբը իր վերջնական որոշումները պիտի տայ Օգոստոս — Սեպտեմբեր ամիսներու ընթացքին: (Հարաւսային Ամերիկայի երկրներուն և Աւստրալիոյ պարագային՝ Մարտի սկզբը:) Յանձնախումբին որոշումները թեկնածուներուն պիտի հազորդուին ուղղակի Լիզպոնի Կեդրոնէն:

8.— Դիմումները պէտք է ուղարկուին հետեւեալ հասցէներուն:

Ա.— Լիբանան բնակող թեկնածուներուն համար,
Educational Committee of the Calouste Gulbenkian Foundation in the Lebanon,
Stephan Building, Riad Solh Street, Beirut, Lebanon.

Բ.— Սուրիա բնակող թեկնածուներուն համար,
Mr. K. Nersoyan, P. O. Box 757, Aleppo, Syria.

Գ.— Թուրքիա բնակող թեկնածուներուն համար,
Scholarships Committee of the Calouste Gulbenkian Foundation,
c/o Mr. J. J. Ahravanel, Portuguese Consul, Beyoglu, Istanbul, Turkey.

Դ.— Ֆրանսա բնակող թեկնածուներուն համար,
Comité des Boursiers Arméniens de la Fondation Calouste Gulbenkian,
51, Avenue d'Iéna, Paris XVIème, France.

Ե.— Անգլիա բնակող քեկնածուներուն համար,

The Secretary, Calouste Gulbenkian Foundation, U. K. & Commonwealth Branch,
98, Portland Place, London W. 1, England.

Զ.— Իրաք բնակող քեկնածուներուն համար,

Dr. V. Alexanderian,
The President of the Diocesan Council,
Prelacy of the Armenian Church, Bab El-Shargi — near Younis Sebawi Square,
(formerly Tayanar Square), Baghdad, Iraq.

Է.— Պրագի բնակող քեկնածուներուն համար,

Mr. Yervant Kechichian, Caixa Postal No. 18107, Aeroporto, Sao Paulo, Brazil.

Թ.— Վերսիլեանքէն տարբեր երկրներ բնակող թեկնածուներ, ինչ ալ ըլլայ իրենց
Հպատակութիւնը, պէտք է շինեն ուղղակի Հիմնադրութեան Կեդրոնին, Հետեւեալ Հասցէով,

Calouste Gulbenkian Foundation,
Department of Armenian Affairs,
Scholarship Selection Committee,
Avenida de Berna, 45-A,
Lisboa — 1 / Portugal

10.— Ներկայ ուսումնական տարեշրջանին Հիմնադրութենէն Համալսարանական կրթա-
թույլ ստացող ուսանողներ իրենց կրթաթույլները 1965-1966 տարեշրջանին վերանորոգել
առաջու Համար պարտին իրենց զիմումները յղել ուղղակի Հիմնադրութեան Կեդրոնին՝
առանալու Համար հարկ եղած Հարցաթերթիկները՝ որոնք ամբողջացուելէ ետք պէտք է վե-
րադարձուին Լիզպոն՝ ամենէն ուշ մինչեւ 15 Յուլիս, 1965:

ԳԱՆՈՒՍՏ ԿԻՆԼՊԵՆԿԻԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

1 Մարտ, 1965.

Հ Ա Ն Գ Ի Ս Տ

Է Լ Մ Ա Ս Մ Ա Յ Բ Ա Պ Ե Տ Խ Ա Զ Ա Տ Ո Ւ Բ Ե Ա Ն Ի

(1893 — 1965)

Ս. Յակոբեանց Միաբանութիւնը վիշտը ունեցաւ կորսնցնելու Ս. Ա-
թոռոյ Մայրապետներէն Էլմաս Մայրապետ Խաչատուրեանը, տարւոյս 13
Յունուար 1965-ին, Ս. Հրեշտակապետաց իր բնակարանին մէջ, արեան զընդ-
ման հիւանդութեամբ:

Էլմաս Մայրապետ Խաչատուրեանը, բնիկ Մշեցի, տարագրութեան օ-
րերուն կը ետտատուի Հալէպ, արդուիկի ու լուսացի միջոցաւ կը շահի իր
օրապահիկը, և 1940-ին, ուխտաւորութեամբ կու գայ Ս. Փապաք և կ'ուխտ
իր կեանքին վերջին տարիները մուիրել Ս. Աթոռոյ ծառայութեան, և իւրնդ-
րամտոյց կ'ըլլայ Ս. Աթոռոյ Պատ. Տնօրէն Ժողովոյ, և 12 Յունիս 1941-ին
կ'ընդունուի Ս. Աթոռոյ Մայրապետաց շարքին մէջ: Անճմուխտութեամբ,
խղճմտամբով և անաղմուկ, այնուհետեւ կը մուիրուի մայրապետութեան իր
ծառայութեան:

Էլմաս Մայրապետ Խաչատուրեան, ուղղամիտ, աշխատասէր, Աստուա-
ծավայս, և Աթոռասէր Մայրապետի տիպար մըն էր և միաժամանակ մա-
խանձախնդիր Ս. Աթոռոյ պատուին ու փառքին:

Հանգիստ իր քարի խոցին:

«ՄԻՈՆԻՏԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԿԻՒՂՊԵՆԿԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԸ
ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՄԲ ՍՏԱՑԱԾ ԵՆ ՀԵՏԵԻՆԱԼ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

- Հաներք - Ժաք Մ. Յակոբյան (նուիրատու)։ Պէյրուժ, 1964, Տպ. Շիրակ, էջ 47:
Հայրենի Մրմունքներ - Լուսին Բզնունի (նուիրատու)։ Թեհրան, 1954, էջ 120:
Բժիշկներ Ու Հիւանդներ - Ն. Պէշկէթալլեան։ Նուէր «Բժիշկ» ամսագրէն։ Պէյրուժ, 1964, Տպ. Առլաս, էջ 80:
Ամբուլիան (Դրամա Հինգ արբող) - Գէորգ Դարժի։ Նուէր Մ. Ղարաբէկեանէ։ Թեհրան, 1964, Տպ. Մողերն, էջ 98:
Սերմանան - Պ. Պ. Անէման (նուիրատու)։ Պէյրուժ, 1964, Տպ. Տանիկեան էջ 23:
Արմակ էլեր - Վահան Մ. Մալխասեան (նուիրատու)։ Գրեք Ա. Նիւ Եորք, 1964, Տպ. Կոնսակ, էջ 118:
Ալքրուս կը Հաւատամ Եւ - Հեղինակ և նուիրատու ըստ վերնոյն։ Նիւ Եորք, 1963, Տպ. Կոնսակ, էջ 80:
Աշմա Դեմ - Պ. Քալբերներ։ Նուէր Մ. Ղարաբէկեանէ։ Պէյրուժ, 1964, Տպ. Սեւան, Երկերի Ժողովածու. Հացի Համար - Ն. Լ. Մանկունի (նուիրատու)։ Պէյրուժ, 1962, Տպ. Տանիկեան, էջ 189:
Ռոմէ Եւ Հայկիւ - Ենթադր։ Թարգմ. Յ. Խան Մաւէհեան։ Թեհրան, 1962, Տպ. Մողերն, Կեանք Ու Երազ Հայաստան - Խաժոն Կոտալազեան (նուիրատու)։ Գահրէթ, 1964, Տպ. Ոսկեաւ, էջ 276:
Փռքիկ Լըդ Ֆաւնթըրնը - Ֆ. Պրենէթ։ Ա. Մուրադխանեան (նուիրատու)։ Թեհրան, 1963, Տպ. Մողերն, էջ 125:
Խաչքա (Գրեք Ա., Բ., Գ.) - Նուէր Մ. Ղարաբէկեանէ։ Թեհրան, 1962, Տպ. Մողերն։
Կուզէ՞ք Պարիւ - Յովսէփ Աշեան։ Նուէր Մ. Հովհաննէ։ Հալէպ, 1960, Տպ. Անի, էջ 112:
Հայկական Պատարագի Տաղեր Եւ Մեղեղներ (Եւրոպական Ձայնագրութեամբ) - Երաւարդ Յակոբյան (նուիրատու)։ Գահրէթ, 1963, Տպ. Նասիպեան, էջ 57:
Մասնագիտութիւն Հայկական Մասնագիտութեան - Խմբ. Ռաֆայէլ Իշխանեան։ Նուէր Երեւանի Պետական Մասնագիտութեան։ Երեւան, 1963, էջ 341:
Կանոնադրութիւն Եւր Ձայնի գիտնեան Մանկատուն - Ջան Ռունի Մարտիրոսեան։ Նուէր Մ. Ղարաբէկեանէ։ Թեհրան, 1964, Տպ. Մողերն, էջ 21:
Հայ Ժողովուրդի Քաղաքական Հակառակորդ Անցեալի Եւ Ներկայի - Կարապետ Եղմբեկեան։ Պէյրուժ, 1964, Տպ. Սեւան, էջ 326:
Էլեր Հայ Միջնադարեան Գեղարուեստական Արժանից - Խմբ. Կ. Միլիթ-Օւանջանեան։ Նուէր Պ. Յակոբյանէ (Երեւան)։ Երեւան, 1957, էջ 280:
Հայ Հնաստիւ Գրեք Մասնագիտական Ցուցակ (1512 - 1800) - Խմբ. Հ. Ս. Անտեան։ Նուէր ըստ վերնոյն։ Երեւան, 1963, էջ 306:
Պատմութիւն Պատմագիտի Խմբիմու - Յովհաննէ Կամանցի։ Ալիստատիրութեամբ Հ. Ս. Անտեանի։ Երեւան, 1964, էջ 123:
Գաղութեան, Իրականացնենք Մեր Համազգային Կեդրոնական Միացեալ Հակատը - Անդրէաս Գարսեանեան (նուիրատու)։ Պ. Արէս, 1963, Տպ. Արարատ, էջ 14:
Յեղափոխական Այլով [Ե. Հատոր, 1964, Թիւ 4(52)] - Հրատ. և Նուէր Առլիս։
Փառքի էլեր - Մեարդ Արեգու. Հապոզեան (Հայերէն և անգլերէն)։ Նուէր Միլիթեան Տեղեկատու Կեդրոնէն, Քէմպրիճ (Ամերիկա)։ էջ 32:
Մակայի, Եւ կը Սիրեմ Ասանմանայ, Ենթադր Արտն Փնտղա (Յոթագրուած Երգեր) - Վազգէն Ջաղազեան (նուիրատու)։
Յիշատակարան Մամուլի Սահակեան Երգայտուրի 25-ամեակի։ Պատ. Զաւէն Մէնգիլեան (նուիրատու)։ Պոլս, 1963, Տպ. Սեւան, էջ 118:
Տօնացոյ (1955, 1967, 1958, 1959, 1961, 1962, 1964) - Նուէր Փարիզի Մ. Յովհաննէ Միլլըրտիլ Եղեղեղէն։
Տարեկան Տեղեկագիր Հայ Կոյրերու Եւ Խուլ-Համբերու Հաստատութեան - Ղ. Զօհ. 1963 - Հոկտ. 1964։ Պէյրուժ, Տպ. Տանիկեան, էջ 6:
Երջանիկ Տարեգիրք (35-րդ Տարի - 1964) - Կազմի Բաղադատ Թեւան (նուիրատու)։ Պոլս, Տպ. Հեթոն, էջ 152:
Օրացոյց (1965) Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի։
Օրացոյց (1965) Պոլսի Ս. Փրկիչ Աղագոյն Հիւանդանոցի։
Շիրակ Երգարան (Թիւ 9)։ Նուէր Հաննէեան Երգարանէն։ Պէյրուժ, 1964, էջ 158:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԻՄԲԱԳՐԱԿԱՆ		Էջ
Լոյսի Սերմնացաններ	Ա. Գ.	65
Վարդան Զորավարի ձառը	Եղիշե ՊԱՏՄԻՉ	69
Ս. ԳՐԱԿԱՆ		
Օտարականը	Ե.	71
«Formgeschichte» Մեթոդը	Ներսիս ՎՐԴ. ԲԱՊՈՒՃԵԱՆ	76
ԿՐՕՆԱԿԱՆ		
Տիպար կրօնքը	ԳՐ. Ա. ՍԱՐԱՖԵԱՆ	79
ԲԱՆԱՍՏԵՎԵԱԿԱՆ		
Հրաւեր	Մ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ	84
***	» »	84
Դառնակներ	» »	84
Լեռներու հարեւորը	ՀՄԱՅԵԱԿ ԳՐԱՆԵԱՆ	95
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ		
Հայերէն Հնագոյն Տպագրութիւնները	Ն. ԵՊՍ. ԾՈՎԱԿԱՆ	86
Հայ երաժիշտ Վարդապետներ	ԶՕՀՐԱԳ ՍՐԿ. ՇԱՄԼԵԱՆ	87
ՊԱՏՄԱԿԱՆ		
Հայ Գրիչներ յԱտեմա	Ն. ԵՊՍ. ԾՈՎԱԿԱՆ	90
Նոր-Ջուղայի թանգարանի Արքայական Հրովարտակները	Լ. Գ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ	92
Հայ երուսաղէմ Դարերու Մէջէն	ՎԱՀՐԱՄ ԿԵՓՃԵԱՆ	96
ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ		
Հայ Դպրոցը եւ Արդի Մանկավարժութիւնը	ԱՐԱՅ ԳԱՎԱՅԵԱՆ	100
Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ		
Եկեղեցական-Բնական		104
Պաշտօնական		104
Վարդանանց Հանդիսութիւն		104
Զեկոյց Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան		106
ՏԵՐՈՒՆԻ		
Հանգիստ էլլիս Մայրապետ հաշտութեան		106
Յանկ համագրութեան եւ Գ. Կիւլպէնկեան Մատենադարանին Նուիրում Գիրքերու		107
Բովանդակութիւն		108

«ԵՍՈՒՆ»ի վերաբերեալ ամեն թղթակցութիւն և առաջում կատարել հետեւեալ հասցէին։—

MR. ARA KALAYDJIAN, REDACTION OF «SIGN»,
P. O. BOX 4001, JERUSALEM - JORDAN.

«ԵՍՈՒՆ»ի տարեկան բաժնեգինն է Ամբիկայի համար՝ 5 ճալար
բոլոր այլ երկրներու համար՝ 1 Սթրլինգ

صدرها - بطريقه مكتبه الارمن الارثوذكس المدير والمحرر المسؤول - صاحب النياقة رئيس الاساقفة هايكازون أبراهيميان
يناير - فبراير ١٩٦٥ تطبع في مطبعة دير الارمن - القدس الممدد ١ - ٢

PROF. - HIS BEATITUDE THE ARMENIAN PATRIARCH OF JERUSALEM, ARMENIAN PATRIARCHATE, ED. - ARCHBP. HAIGAZOUN ABRAHAMIAN, ARMENIAN CONVENT, JERUSALEM. PRINTED BY THE ARMENIAN CONVENT PRINTING PRESS, JERUSALEM.